

भारतीय प्रतिभूति और विनिमय बोर्ड
Securities and Exchange Board of India

आर्थिक शिक्षण पुस्तिका

भारतीय प्रतिभूति और विनिमय बोर्ड Securities and Exchange Board of India

स्पष्टता

सर्व सामान्य जनतेला आर्थिक शिक्षणाची प्राथमिक माहिती देण्याच्या दृष्टीकोनातून सेबीने केलेला हा एक प्रयत्न आहे. सिक्युरिटीज् कायदे व त्या अंतर्गत बनविण्यात आलेले नियम, मार्गदर्शक तत्वे इ. विषयी संपूर्ण माहिती मिळवण्यासाठी सेबीच्या संकेतस्थळाला (www.sebi.gov.in) भेट द्या.

प्रकाशक:

सिक्युरिटीज् अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडीया (सेबी) सेबी भवन,

प्लॉट नं. सी४ ए, 'जी' ब्लॉक, बांद्रा कुर्ला कॉम्प्लेक्स, बांद्रा (पूर्व), मुंबई - ४०० ०५१.

दूरध्वनी : +९१-२२-२६४४९००० / ४०४५९००० / ९६३२

फॅक्स : +९१-२२-२६४४९०२७

या पुस्तिकेला बिनचूक व योग्य बनवण्याकरीता सर्व प्रयत्न केले गेले आहेत. तरीही जर काही चूक आढळून आली तर वर दिलेल्या पत्त्यावर त्या विषयी माहिती दिल्यास, पुढील आवृत्तीत बदल केला जाईल. इथे ही गोष्ट नमूद करत आहोत की या साहित्याचा वापर करून कुणालाही, कोणत्याही प्रकारे नुकसान झाल्यास त्याकरता प्रकाशक जबाबदार रहाणार नाही. या पुस्तिकेच्या कुठल्याही भागाचे, कुठल्याही प्रकारे, कुठल्याही माध्यमाद्वारे जसे ग्राफिक माध्यम, यांत्रिक माध्यम ज्यात फोटोकॉपी, रेकॉर्डिंग, टेपिंग तसेच माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणालीचा समावेश आहे, प्रकाशकाच्या परवानगी शिवाय पुनर्मुद्रण, कॉपी, डिस्क, टेपमध्ये ठेवण्यास सक्त मनाई आहे. असे करणाऱ्यावर कायदेशीर कारवाई केली जाईल.

मार्च, २०१९

विषय – सुची

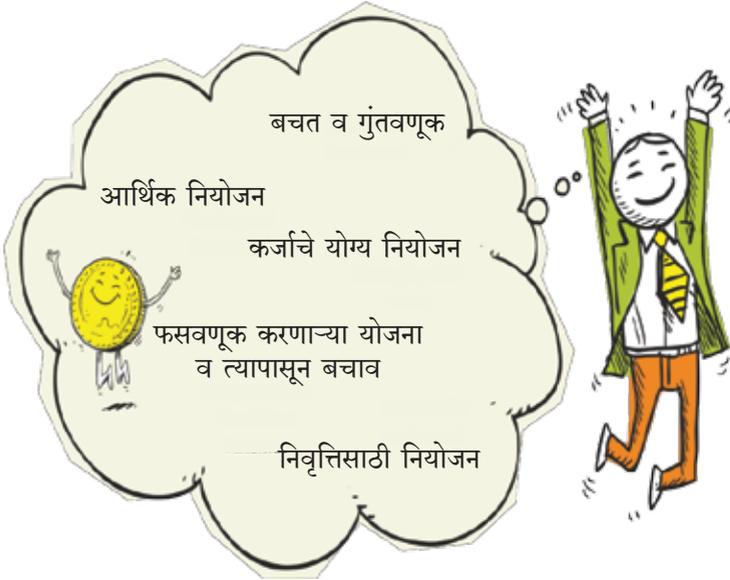
प्रकरण १	: ओळख – आर्थिक शिक्षणाची.....	०१
प्रकरण २	: स्वतःच्या आर्थिक बाबी विषयी काही मूलमंत्र.....	०२
प्रकरण ३	: आर्थिक नियोजन.....	०६
प्रकरण ४	: बचत योजनांचे प्रकार.....	१२
प्रकरण ५	: शेअर व रोखे बाजारात गुंतवणूक.....	१६
प्रकरण ६	: विम्यासंबंधी प्रॉडक्ट्स.....	२४
प्रकरण ७	: निवृत्ति, निवृत्तिवेतन व मालमत्ता नियोजन.....	२६
प्रकरण ८	: उधार संबंधी प्रॉडक्ट्स.....	२९
प्रकरण ९	: विविध सरकारी योजना – बचत व गुंतवणूकीसाठी पर्याय.....	३१
प्रकरण १०	: करबचतीचे विकल्प.....	३४
प्रकरण ११	: अनधिकृत गुंतवणूक सल्लागार आणि पॉन्जी (Ponzi) योजनेच्या विरूद्ध बाळगायची सावधगिरी.....	३५
प्रकरण १२	: तक्रार निवारण पद्धती.....	४०
प्रकरण १३	: तक्रार निवारण करणाऱ्या संस्था.....	४४
प्रकरण १४	: सेबीबद्दल माहिती.....	४५
प्रकरण १५	: भारतातील सेबी कार्यालये, एक्सचेंजेस व डिपॉझिटरीज्चे संपर्क.....	४६

प्रकरण १ : ओळख - आर्थिक शिक्षणाची

सध्याच्या जगामध्ये आर्थिक शिक्षणाची नितांत आवश्यकता आहे. प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या वैयक्तिक आर्थिक नियोजनाकरीता 'आर्थिक शिक्षण' ही जीवनावश्यक गरज बनली आहे. आजकाल लोकांना उपलब्ध आर्थिक साधनांची अपुरी माहिती, फसवणूक करणाऱ्या आर्थिक योजना, निवृत्तिनंतर जीवनमान चांगले ठेवण्यासाठी लागणारे आर्थिक नियोजन अशा अनेक तऱ्हेच्या आर्थिक समस्यांचा सामना करावा लागतो. या सर्वांवर उपाय म्हणून स्वतःच्या जमाखर्चाचे योग्य नियोजन करून आर्थिक गुंतवणूकीचे धडे घेत उत्तम आर्थिक नियोजनाकडे वाटचाल करणे क्रमप्राप्त आहे.

आर्थिक शिक्षण सर्व माणसांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व स्वतंत्र बनवते. याचबरोबर स्वतःच्या जमा, खर्च, मालमत्ता, कर्ज या सर्वांकडे नव्याने पहाण्याची वेगळी दृष्टी देते. या सर्वांमधून उत्तम आर्थिक नियोजनाचा पाया बांधला जातो.

आर्थिक नियोजन प्रत्येक घरासाठी आवश्यक आहे. आर्थिक नियोजन म्हणजे फक्त बचत वा बचतीचे नवीन मार्ग नसून ती आर्थिक ध्येय प्रेरित गुंतवणूक आहे. भविष्यातील स्वप्नपूर्तीसाठी वर्तमानामध्ये बचत व त्या बचतीची योग्य प्रकारे गुंतवणूक जी दीर्घकालीन, मध्यमकालीन अशी आर्थिक ध्येयानुसार केली जाते, या व अशा गोष्टींचा विचार आर्थिक शिक्षणात केला जातो.

ही पुस्तिका तुम्हाला स्वतःचे आर्थिक विश्व, आर्थिक नियोजन संकल्पना, आर्थिक साक्षरता संकल्पना, विविध गुंतवणूकीचे पर्याय, विमा व निवृत्तिवेतन, निवृत्ति उन्मुख गुंतवणूक, योजनांची माहिती व काळजी, करबचत योजना, गुंतवणूकदारांच्या संरक्षणाच्या योजना या सर्वांविषयी थोडक्यात माहिती देईल.

वाचा व आनंदी व्हा !

प्रकरण २ – स्वतःच्या आर्थिक बाबी विषयी काही मूलमंत्र

स्वतःच्या आर्थिक बाबींविषयी काही महत्वाचे मूलमंत्र व काही संकल्पना ज्या सर्व वाचकांना माहिती असायला हव्यात.

१. बचत म्हणजे काय :

खर्च करून झाल्यानंतर राहिलेली जमा म्हणजे बचत.

अ) आय : नोकरी, धंदा व इतर मार्गांनी मिळवलेला पैसा म्हणजे 'आय' (मिळकत)

ब) व्यय/खर्च : जीवनावश्यक व इतर गोष्टींवर केलेला खर्च म्हणजे व्यय वा खर्च

$$\text{बचत} = \text{आय} - \text{खर्च}$$

लोक बचत करून त्यांच्या लघुकालीन गरजा भागवतात.

याकरीता लोक बँकांमधील बचत (सेव्हिंग्ज) खाती वा पोस्ट ऑफीसमधील बचत खाती यांचा वापर करतात. त्यावर त्यांना अल्प दराने व्याज मिळते.

२. गुंतवणूक म्हणजे काय ?

गुंतवणूक म्हणजे बचत केलेल्या पैशाची इतर, आर्थिक तसेच बिगर आर्थिक साधनांमध्ये साठवणूक. ही साठवण भविष्यामध्ये (जवळच्या वा दूरच्या) अधिक व्याज/ अधिक परतावा मिळण्याच्या दृष्टीने केली जाते. उदाहरणार्थ, आर्थिक साधने जशी मुदत ठेवी, रोख्यांमध्ये गुंतवणूक, म्युचुअल फंडामध्ये गुंतवणूक इ., बिगर आर्थिक साधने जशी जमीन, सोने, चांदी इ. या गुंतवणूकीचा कालावधी लघु, मध्यम वा दीर्घ असतो. या गुंतवणूकीचा परतावा वाढणे/कमी होणे या गोष्टी कालसापेक्ष/देशांतर्गत अर्थस्थिती सापेक्ष आहेत.

बचत व गुंतवणूक यातील फरक :

	बँक खात्यातील बचत	मुदत/आवर्ती खाते तसेच इतर आर्थिक साधनात गुंतवणूक
अर्थ	खर्च करून झाल्यानंतर उरलेली रक्कम (बँक खात्यात राहिलेली)	बचत केलेली वा मिळालेली रक्कम अधिक व्याजदरासाठी मुदतठेवी/इतर साधनांमध्ये गुंतवणूक
हेतू	लघुकालीन व अत्यावश्यक खर्चाकरीता	दीर्घकालीन व पैशाची वृद्धी करण्याच्या दृष्टीने
जोखीम	कमी वा नगण्य	कमी वा जास्त
रोकडात रूपांतर करण्याची सुलभता	रोकडात रूपांतर करण्याची सुलभता आहे.	सहज रोकडात रूपांतर करण्याची सुलभता नाही.

३. बचत व गुंतवणूकीचे महत्त्व :

गुंतवणूक केल्याने पैशाची वृद्धी होते. गुंतवणूकीवर मिळालेले व्याज, कालांतराने गुंतवणूकीच्या मूल्यात झालेली वाढ व तुम्हाला प्राप्त होणारा परतावा, हे सर्व तुम्हाला तुमच्या आर्थिक ध्येयाच्या जवळ नेतात. प्रत्येकाने बचत व गुंतवणूकीचे महत्त्व जाणून आयुष्यात लवकरात लवकर त्याची सुरुवात केली पाहिजे. जितक्या लहान वयात गुंतवणूकीची सुरुवात होते, तितका जास्त कालावधी आर्थिक वृद्धीसाठी मिळून तुमची विविध स्वप्ने जशी स्वतःचे घर, मुलांची शिक्षणे, निवृत्ति नियोजन साकार होणे सुकर व सुगम होते.

४. मालमत्ता व उत्तरदायित्व/अधीनता म्हणजे काय ?

तुमच्या मालकीच्या व तुमच्यासाठी भविष्यामध्ये आर्थिक उत्पन्न निर्माण करणाऱ्या वस्तू/साधने म्हणजे मालमत्ता व तुम्हाला भविष्यात इतरांना द्याव्या लागणाऱ्या वस्तू/साधने म्हणजे कर्ज. उदा. तुम्ही बँकेत बचत करून बनवलेली मुदत ठेव म्हणजे मालमत्ता. तुमच्या डोक्यावर असलेली आगाऊ रक्कम म्हणजे कर्ज म्हणजेच परस्वाधीनता वा उत्तरदायित्व.

५. कर्ज म्हणजे काय ?

उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्चाच्या तुष्टीकरीता इतरांकडून घेतलेली रक्कम म्हणजे कर्ज.

६. पैशाचे कालसदृश मूल्य म्हणजे काय ?

तुमच्या लक्षात आले असेल की १० वर्षांपूर्वी जर तुम्ही १० रूपयांत पूर्ण जेवण करू शकत होतात, त्याच १० रूपयांमध्ये आता अर्धा किलो भाजीपालाही मिळत नाही. याचाच अर्थ तुमच्या हातातील रू.५०० च्या नोटेचे मूल्य पाच वर्षांनंतरपेक्षा आज जास्त आहे. म्हणजेच जरी नोट तीच असेल तरी तुम्ही त्यातून आज जास्त उपयुक्तता काढू शकाल जर तुम्ही त्या नोटेचा विनिमय न करता तिची बचत व गुंतवणूक केलीत तर. आज केलेली रू.५००ची योग्य गुंतवणूक तुम्हाला भविष्यात उत्तम परतावा देऊ शकते. याकरीता त्यावर मिळालेले व्याज व तिचे गुंतवणूकीतून वाढलेले मूल्य कारणीभूत ठरते. सोप्या शब्दात सांगायचे तर वेळ हाच पैसा आहे. आज तुमच्याकडे असलेल्या पैशाचे भविष्यातील मूल्य आजच्यापेक्षा खूप कमी असेल.

गुंतवणूकीला केलेला उशीर तुम्हाला महागात पडतो.

भविष्यात हवी असलेली रक्कम रू.१५,००,०००/-
परतावा व्याज दर (अपेक्षित) - ८ द.सा.द.शे. (२० वर्षे)

ध्येय : मुलांचे शिक्षण

२० वर्षांकरीता
दरमहा बचत २५४६/-

(३ वर्षे उशीरा) १७ वर्षांकरीता
दरमहा बचत ३३३५/- (७८९)

(५ वर्षे उशीरा) १५ वर्षांकरीता
दरमहा बचत ३७४७/- (९२८)

(१० वर्षे उशीरा) १० वर्षांकरीता
दरमहा बचत ८२००/- (५६५४)

(१५ वर्षे उशीरा) ५ वर्षांकरीता
दरमहा बचत २०४१५/- (१७८७९)

७. महागाई व तिचा गुंतवणूकीवर होणारा परिणाम म्हणजे काय ?

वस्तू व सेवा यांच्या किंमतीमध्ये होणारी वाढ म्हणजेच महागाई. कालांतराने जशी वस्तू व सेवांच्या किंमती वाढत जातात तशी पैशाची (जसे १ रू. वा १०० रू.) यांची क्रयक्षमता कमी होत जाते. आर्थिक नियोजन करताना या मुद्यांचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. गुंतवणूकदारांना महागाईची भीति वाटते कारण त्याने त्यांच्या गुंतवणूकीचे मूल्य कमी होते.

महागाईचा माझ्या गुंतवणूकीवर काय परिणाम होतो ?

५ वर्षांपूर्वी १० रूपयाला मिळणारा वडापाव आता १५ रूपयाला मिळतो. ही वाढलेली किंमत वडापावचा आकार वाढल्याने वा दर्जा वाढल्याने नसून हा वडापाव बनवण्यासाठी लागणाऱ्या कच्च्या मालावर महागाईचा परिणाम झाल्याने आहे.

महागाईचा सामना करण्यासाठी गुंतवणूकदारांनी काय करावे ?

महागाईचा दर वजा करून मगच प्रत्यक्ष मिळणारा परतावा गुंतवणूकदारांनी विचारात घ्यावा. यानंतर महागाईचा सामना करण्यासाठी, आज करत असलेली गुंतवणूक करताना महागाई दरापेक्षा व्याजदर जास्त असलेल्या साधनांमध्ये गुंतवणूक करावी.

८. चक्रवाढ व्याज म्हणजे काय ?

सरळ व्याजामध्ये मूळ गुंतवणूकीच्यावर व्याज मिळत रहाते. परंतु चक्रवाढव्याजात मूळ भांडवलात व्याज मिळवून त्या नवीन गुंतवणूकीवर व्याज दिले जाते. म्हणजेच मूळ मुद्दल बदलत (वाढत) जाते व त्यामुळे व्याजही वाढत रहाते

उदाहरणार्थ :

वर्ष	मूळ मुद्दल	व्याजदर	एकूण व्याज	मूळ मुद्दल + व्याज
१	१०००	९%	९०	१०९०
२	१०९०	९%	९८	११८८
१०	२१७२	९%	१९५	२३६७
२०	५१४२	९%	४६३	५६०४
४०	२८८१६	९%	२५९३	३१४०९

वरील उदाहरणात आपल्याला दिसते सुरुवातीला रू.१००० ची गुंतवणूक चक्रवाढ व्याजाने ३१४०९ होते कारण यात मुद्दलात व्याज मिळून पुढील व्याजासाठी नवीन मुद्दल ठरते.

टीप :

पहिल्या वर्षीचे मुद्दल + व्याज = पुढील वर्षीचे मुद्दल....

९. ७२ चा नियम काय आहे ?

७२ ही अशी संख्या आहे की या संख्येला आजच्या व्याजदराने भागले तर मिळणारी संख्या, तुमचे भांडवल दुप्पट करण्यासाठी लागणारा वेळ दर्शविते. उदा. ८% व्याजदर असल्यास, $72 \div 8 = 9$ वर्षे वेळाने आज गुंतवलेले मुद्दल दुप्पट होईल.

त्याचप्रमाणे जर आपल्याला आपली रक्कम ६ वर्षांत दुप्पट करून हवी असेल तर $72 \div 6 = 12\%$ व्याजदर मिळाल्यास ते साध्य होऊ शकते. याला ७२चा नियम म्हणतात.

७२ चा नियम

चक्रवाढ व्याज हे जाणणे आपल्यासाठी महत्वाचे व आपल्या हिताचे आहे.

७२ या संख्येला व्याज दराने भागल्यास आपला गुंतवलेला पैसा दुप्पट होण्याचा कालावधी मिळतो.

$$72 \div \text{व्याज दर} = \text{दुप्पटीला लागणारा वेळ}$$

उदाहरणार्थ

$$72 \div (8\% \text{ वार्षिक व्याजदर}) = 9 \text{ वर्षे, दुप्पटीला लागणारा वेळ}$$

१०. रुपयाची सरासरी किंमत :

यात एक ठराविक रक्कम ठराविक टप्प्याने गुंतवणूक करत गेल्याने, लघुकालीन व्याजदरातील बदलांचा परिणाम गुंतवणूकीवर कमी प्रमाणात होतो. उदाहरणार्थ - जेव्हा म्युच्युअल फंडाच्या युनिट्सची किंमत कमी असेल तेव्हा जास्त युनिट्स तर किंमत वाढल्यास, कमी युनिट्स विकत घेतली जातात. ठराविक वेळापत्रकानुसार गुंतवणूक करत असल्याने, सतत होणाऱ्या भाव बदलांकडे लक्ष द्यावे लागत नाही व सातत्याने गुंतवणूक होत, सरासरी दराचा फायदा गुंतवणूकदाराला होतो.

उदाहरणासाठी खालील तक्ता पहा

महिना	देय रक्कम	प्रति यूनिट लागत	खरेदी केलेल्या यूनिट्स ची संख्या (देय रक्कम / लागत)
जानेवारी	२०००	५०.००	४०
फेब्रुवारी	२०००	४१.६७	४८
मार्च	२०००	४७.६२	४२
एप्रिल	२०००	५८.८२	३४
मे	२०००	७१.४२	२८
जून	२०००	६६.६७	३०
जुलै	२०००	४०.००	५०
ऑगस्ट	२०००	४७.६२	४२
सप्टेंबर	२०००	४५.४५	४४
ऑक्टोबर	२०००	६२.५०	३२
नोव्हेंबर	२०००	५५.५५	३६
डिसेंबर	२०००	५०.००	४०
एकुण	₹ २४०००		४६६ युनिट

यातून हे लक्षात येते की २४००० रुपयांची गुंतवणूक एका वर्षात (१२ महिन्यात) होऊन, गुंतवणूकदाराला ४६६ युनिट्स मिळाले ज्यांचा सरासरी भाव ५१.५० होता. या प्रमाणात संपूर्ण वर्षातील कमीत कमी व जास्तीत जास्त भाव ४० व ७१.४२ होता. म्हणून सरासरी ५१.५० आली. यात गुंतवणूकदारांचा फायदाच झाला आहे.

प्रकरण ३ : आर्थिक नियोजन

अ) आर्थिक नियोजन : मुलांचा जन्म, त्यांचे शिक्षण, घर खरेदी, लग्नकार्य, अचानक उद्भवणारे आजार, अपघात, अपमृत्यू, नैसर्गिक आपत्ती अशा वेगवेगळ्या चांगल्या वाईट घटनांकरीता पैशाची आवश्यकता असते. या सर्व गोष्टींचा साकल्याने विचार करून, भविष्यातील स्वप्नांच्या तसेच आकस्मिक घटनांकरीता पैशाची तजवीज करून ठेवणे याला आर्थिक नियोजन म्हणतात. यात ज्ञात स्वप्नपूर्तीला लागणाऱ्या वेळेनुसार आजच गुंतवणूक करायला लागणे हे अभिप्रेत आहे.

ब) आर्थिक नियोजन प्रक्रिया :

आजची आर्थिक परिस्थिती कशी अभ्यासावी ?

आपल्याला भविष्यातील आर्थिक नियोजनासाठी आपल्या आजच्या आर्थिक परिस्थितीचा आढावा घ्यावा लागतो. आपले उत्पन्न, खर्च, मालमत्ता, देयके, कर्जे इ.चा एकत्र विचार करावा लागतो. आपली आजची निव्वळ किंमत म्हणजे आपली मालमत्ता वजा आपली देणी. उदाहरणार्थ -

मालमत्ता		देणी	
तपशील	किंमत (रु.)	तपशील	किंमत (रु.)
गाडी	२५,०००	घरकर्ज	२०,००,०००
बँक जमा	५,००,०००	वाहन कर्ज	१०,०००
घर	५०,००,०००		
एकूण जमा	५५,२५,०००	एकूण देणी	२०,१०,०००
आपली आजची किंमत*	₹ ३५,१५,०००/-		

* आपली आजची मालमत्ता किंमत आपली आर्थिक स्वप्नपूर्ती करण्याची क्षमता दाखवते.

आर्थिक ध्येयनिश्चिती -

नवीन मालमत्ता खरेदी करण्यापासून अकस्मात उद्भवणाऱ्या खर्चाच्या तयारीपर्यंत आपली आर्थिक ध्येये असू शकतात. यात निवृत्तिनंतरच्या जीवनाची तयारी करावी लागते. ही सर्व ध्येये खालीलप्रमाणे वर्गीकृत केली जाऊ शकतात.

- १) जीवनावश्यक आर्थिक ध्येय (उदा.अन्नधान्य, कपडालत्ता, घर इ.)
- २) माध्यमिक व वाढीव ध्येय (शिक्षण, मोठे घर, लग्न इ.)
- ३) निवृत्तिनंतरचे जीवन ध्येय

या सर्वांकरीता माणसे विविध प्रकारची गुंतवणूकीची साधने, जोखीम नियोजन, कर बचत साधने वापरू शकतात. वाढत्या वयानुसार ही ध्येय बदलत जातात व त्यानुसार गुंतवणूक प्रकारात बदल करण्याची आवश्यकता असते.

टीप : आर्थिक ध्येय निश्चित करताना प्रथम बचतीचा विचार करावा व त्यानंतर खर्चाचे नियोजन करावे.

आर्थिक समृद्धी रातौरात बनत नसते. आर्थिक ध्येयनिश्चिती व आर्थिक नियोजन यामुळेच आर्थिक समृद्धी शक्य होते. आपले आर्थिक ध्येय **SMART** असावे.

Specific - निश्चित

Measurable - मोजता येण्याजोगे

Achievable - साध्य करण्यासारखे

Realistic - वास्तवास धरून

Time Bound - काल मर्यादित

		अयोग्य	योग्य
निश्चित	तुम्ही ते कधी साध्य कराल ते	मला माझ्या नातीच्या पुढील वर्षांच्या वाढदिवसासाठी पैसे वाचवायला हवेत	मला माझ्या नातीच्या पुढील वर्षीच्या वाढदिवसासाठी १०००० रू. वाचवायचे आहेत.
मोजता येण्यासारखे	आर्थिक ध्येय जर मोजण्यासारखे असेल तर तुम्हाला ते कधी साध्य करायचे ते माहीत असेल	मी माझ्या क्रेडीट कार्डवर उचललेले कर्ज लवकरच परत करीन	मी माझे कर्ज पुढील ६ महिन्यात संपूर्ण फेडीन
साध्य करण्यासारखे	आपले ध्येय साध्य करण्याजोगे असावे	मी पैसे साठवीन.	मी दर महिना ४,००० वाचवून वर्षानंतर ४८००० रूपये साठवीन
वास्तवास धरून	आपल्याकडे असलेल्या अर्थसाधनांनी आपले आर्थिक ध्येय निश्चित करावे	सातत्याने गुंतवणूक करून मी लक्षाधीश होईन	मी सातत्याने बचत करून पुढील वर्षी कर्जमुक्त होईन व माझ्याकडे ६ महिन्यांच्या खर्चाइतकी रक्कम डिसेंबरपर्यंत जमा असेल.
काल मर्यादित	काळाने मर्यादित केलेली आर्थिक ध्येय पाठपुरावा करण्यासाठी सोपी व साध्य करण्यासारखी असतात	माझ्या मुलीच्या लग्नासाठी मी पैसे बचत करीन	मी दरवर्षी ५०००० रूपये माझ्या मुलीच्या १० वर्षानंतर होणाऱ्या लग्नासाठी साठवीन

अशा प्रकाराने आर्थिक नियोजन करताना गुंतवणूकदाराचे वय, जोखीम क्षमता, सध्याची आर्थिक परिस्थिती, उपलब्ध गुंतवणूक साधनांची क्षमता अशा सर्व गोष्टींचा विचार करावा लागतो. आर्थिक ध्येय निश्चित केल्याने ती ध्येयपूर्ती अधिक वैयक्तिक व साध्य करण्यासारखी होते.

आर्थिक ध्येयपूर्तीचा पाच कलमी कार्यक्रम :

कलम १ : योग्य आर्थिक ध्येयाची निश्चिती

प्रत्येक गुंतवणूक ही त्या गुंतवणूकीच्या ध्येयनिश्चितीनंतर करावी. याकरीता आर्थिक ध्येय, आर्थिक आकांक्षा, ध्येयपूर्तीसाठी लागणारी गुंतवणूक याची क्रमानुसार आखणी करून नियोजन करावे.

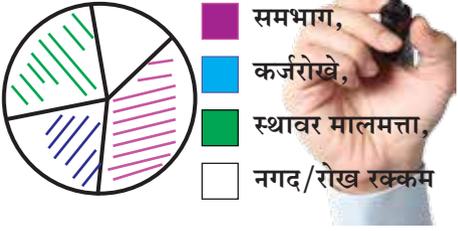
कलम २ : आर्थिक ध्येयांची वेळेनुसार विभागणी

पुढील काही महिन्यांनी वा एका वर्षांनी लागणारी रक्कम ही लघुकालीन धरावी. घरखरेदी, स्वतःच्या व्यवसायाची सुरुवात, नवीन शिक्षण घेण्यासाठी लागणारा खर्च इ. मध्यमकालीन आर्थिक ध्येयामध्ये येतात. ८ वर्षांहून अधिक काळानंतर लागणारी गुंतवणूक उदा.मुलीचा विवाह, निवृत्तिवेतन नियोजन इ. ही दीर्घकालीन ध्येय धरावीत.

कलम ३ : आर्थिक ध्येयानुसार गुंतवणूक विचार

गुंतवणूकदाराच्या आर्थिक आवक व जोखीमक्षमतेला अनुसरून त्याच्या आर्थिक ध्येयपूर्तीकरीता लागणाऱ्या रकमेचे समभाग व कर्जरोखे यासारख्या प्रकारात विभागणी म्हणजे आर्थिक ध्येयानुसार गुंतवणूक पर्याय वर्गीकरण. जोखीम व परतावा याचा सारासार व तौलनिक विचार करून गुंतवणूकदारांची गुंतवणूक विविध पर्यायांमध्ये केली जाते.

गुंतवणूकीची आर्थिक साधनवार विभागणी

गुंतवणूकदाराच्या वयानुसार ही विभागणी होत असते. तसेच जीवनमान, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या व आर्थिक हेतू ह्या गोष्टींचा विचारही विभागणीसाठी केला जातो. गुंतवणूक करताना विविध प्रकारच्या आर्थिक साधनांमध्ये त्याची विभागणी करणे महत्त्वाचे असते. जसे समभाग, कर्जरोखे, स्थावर मालमत्ता इ. या विभागणीमुळे गुंतवणूकीमधील जोखीम काही प्रमाणात कमी होऊन अधिक परताव्याची शक्यता वाढते.

उदा.:

समभाग - ४०%, कर्जरोखे - ५०%, सोने - १०% इ.

कलम ४: आर्थिक साधनवार विभागणीकरीता योग्य गुंतवणूकीची निवड

योग्य जोखीम/ परतावा व योग्य आर्थिक साधन निवड ही खूप कठीण गोष्ट आहे. दीर्घकालीन गुंतवणूकीसाठी, त्याकरीता जास्तीत जास्त परतावा मिळावा या हेतूने अर्थ साधनवार विभागणीचा वापर हा नेहमीच हितावह आहे.

आर्थिक साधनवार वाटणी -

वेगवेगळ्या साधनांमार्फत, वेगवेगळ्या उद्योगात व अन्य श्रेणीमध्ये गुंतवणूकीची वाटणी करून जोखीम कमी करण्यासाठीचा हा उपाय आहे. याचे उद्दीष्ट अर्थतंत्र किंवा बाजाराच्या एखाद्या घटनेला वेगवेगळ्या तऱ्हेने प्रतिसाद देणाऱ्या वेगवेगळ्या मिळकतीत, साधनांत व क्षेत्रात गुंतवणूक करून शक्य तितका जास्त परतावा मिळविण्याचा असतो. यामुळे आर्थिक जोखीम पूर्ण नाहीशी होत नसली तरी दीर्घकालीन गुंतवणूकीमध्ये आर्थिक जोखीम कमी नक्की होते व परताव्याची वाढ होते.

टीप :

- सगळी गुंतवणूक एकाच साधनात करू नका.
- आर्थिक साधनवार, मिळकतवार गुंतवणूक करण्याने जोखीम कमी होते.
- जोखीम व परतावा यात समतोल साधत गुंतवणूक करणे हेच ध्येय असते.

कलम ५: आर्थिक योजनांची समीक्षा व बदल

आर्थिक ध्येय व उद्दीष्टे साध्य करण्याकरीता, केलेल्या गुंतवणूक योजनांची समीक्षा वेळोवेळी करणे योग्य ठरते. समभाग व म्युच्युअल फंडात केलेली गुंतवणूकीची समीक्षाही नेहमी करावी. काही साधने काही गुंतवणूकींसाठीच बनलेली असतात पण ती कदाचित सर्व गुंतवणूकदारांसाठी योग्य नसतात. अशा पर्यायांची माहिती असायला हवी.

क) गुंतवणूकीचे पर्याय व जोखीम ओळखणे आणि त्यांची निवड :

गुंतवणूकदारांसमोर गुंतवणूकीचे अनेक पर्याय उपलब्ध असतात. जसे समभाग, म्युच्युअल फंड्स, ठराविक व्याजदराचे रोखे इ.. प्रत्येक पर्यायाची जोखीम व परतावा वेगवेगळा असतो. समभागांमधील गुंतवणूक ही अधिक जोखमीची असते. कारण समभाग परतावा कंपनीच्या कामगिरीप्रमाणे व देशाच्या अर्थस्थितीवर अवलंबून असतो. याउलट कर्जरोख्यांमधील गुंतवणूक कमी जोखमीची मानली जाते. सरकारी कर्जरोखे हे सर्वात कमी जोखमीचे असतात कारण सरकार गुंतवणूकदाराला परतावा देणारच असा लोकांचा विश्वास असतो.

गुंतवणूकीचे ३ स्तंभ -

सुरक्षितता, तरलता व परतावा या ३ स्तंभांवर गुंतवणूकदारांचे गुंतवणूकीचे निर्णय अवलंबून असतात.

१) सुरक्षितता - मुद्दल व परतावा किती सुरक्षित आहे यावर साधनाची सुरक्षितता ठरते. जसे आपण एखाद्याला दिलेले १०० रू. वेळेवर परत येतील का? अथवा आपले १०० रू. मुद्दल सुरक्षित आहे का? सुरक्षितता म्हणजे आपले गुंतवलेले पैसे दिलेल्या वेळेवर वा वेळेआधी हवे असल्यास परत मिळणे.

२) तरलता - आपण केलेली गुंतवणूक किती सुलभतेने काढून घेता येईल याचे मोजमाप म्हणजे तरलता. वर दिलेल्या उदाहरणात आपल्याला हवे असताना किती लवकर आपल्याला पैसे मिळतात त्याला तरलता म्हणतात

३) परतावा - आपल्या गुंतवणूकीवर किती परतावा मिळेल? हा परतावा उत्पन्न स्वरूपात, मुद्दलवाढीच्या स्वरूपात वा दोन्ही स्वरूपात असू शकतो. उत्पन्न म्हणजे गुंतवणूकीवर मिळालेले व्याज अथवा लाभांश. मुद्दलवाढ म्हणजे समभागाच्या किंमतीत काही काळानंतर झालेली वाढ. उदा. जर समभागाची आजची किंमत ही गुंतवणूकीच्या वेळी असलेल्या किंमतीपेक्षा जास्त असेल तर त्याला नफा वा मुद्दलवाढ म्हटले जाते. जर आजची किंमत ही गुंतवणूकीच्या वेळी असलेल्या किंमतीपेक्षा कमी असेल तर त्याला तोटा अथवा अवमूल्यन म्हटले जाते.

ड) गुंतवणूकीवरील परतावा

गुंतवणूकीवर मिळालेला परतावा म्हणजेच त्याने अथवा तिने केलेल्या गुंतवणूकीवर मिळालेला नफा. हा परतावा दोन प्रकारे असू शकतो

अ) नियमित आय ब) मुद्दल वाढ

नियमित मिळकत - या प्रकारच्या परताव्यात मिळालेले व्याज अथवा मिळालेला लाभांश येतो.

१) समभागातील गुंतवणूक - जेव्हा समभागात गुंतवणूक केली जाते अथवा समभागात गुंतवणूक करणाऱ्या म्युच्युअल फंडची खरेदी केली जाते तेव्हा लाभांश मिळतो.

२) ठराविक परताव्याची गुंतवणूक - कर्जरोख्यांमध्ये गुंतवणूक केली असता त्यावर ठराविक व्याज मिळते.

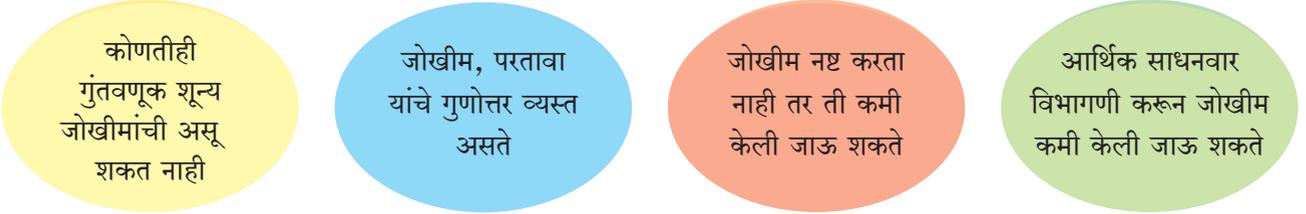
मुद्दलवाढ - जेव्हा काही काळानंतर मूळ गुंतवणूकीची किंमत वाढते आणि त्या गुंतवणूकीचा काही भाग अथवा संपूर्ण गुंतवणूक वाढीव किंमतीस विकल्यास गुंतवणूकदाराला फायदा होतो.

उदा. एखाद्या गुंतवणूकदाराने 'क्ष' कंपनीचे १०० समभाग रू.५०/- प्रति समभाग या दराने विकत घेतले. त्यासाठी ५०००/- रू. दिले. ज्यावेळी त्या समभागाची किंमत ६५ होईल त्यावेळी जर त्या गुंतवणूकदाराने ते १०० समभाग विकले तर त्याला ६५०० रू. मिळतील. म्हणजेच त्याला १५०० चा नफा होईल. यालाच मुद्दलवाढ म्हणतात.

इ) जोखीम व परतावा म्हणजे काय ?

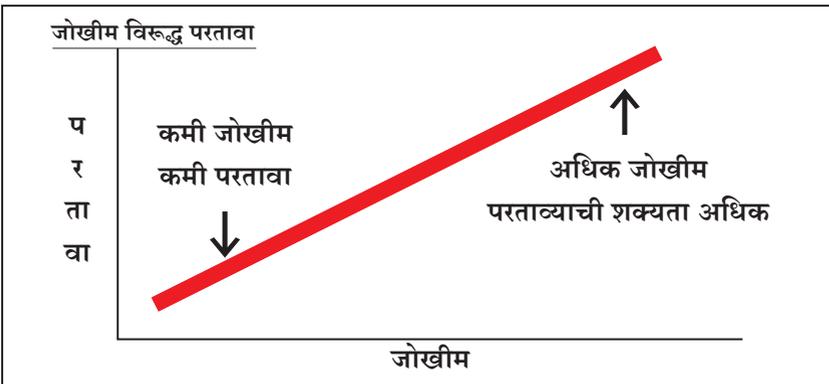
एखाद्या गुंतवणूकीमधून अपेक्षित परतावा न मिळण्याची अथवा तोटा होण्याची शक्यता याला जोखीम म्हणतात. गुंतवणूकदारांच्या अपेक्षेप्रमाणे परतावा मिळविण्याबद्दल किती अनिश्चितता आहे त्यावरून त्याची जोखीम किती आहे हे कळते.

जोखीम विरूद्ध परतावा

गुंतवणूक केली की तिला जोखीम असतेच. जोखीम पत्करल्याने परतावा मिळत असतो व त्यामुळेच गुंतवणूक प्रक्रीया फायदेशीर असते.

जोखीम विरूद्ध परतावा

टीप :

- एखाद्या मिळकत वर्गामध्ये गुंतवणूक केल्यानंतर त्या गुंतवणूकीवर नियमितपणे लक्ष दिले पाहिजे तसेच त्या मिळकत वर्गाशी निगडीत घटनाक्रमानुसार घटनाक्रमांचा सतत अभ्यास असावा व माहिती असावी जेणेकरून आवश्यक वाटल्यास स्थिति सुधारण्यासाठी आवश्यक पाउले उचलता येतील.
- अवाजवी परतावा देण्याचे वचन दिले जाते तेव्हा संभवित जोखीम लक्षात घ्यावे व पूर्ण चौकशी करून घ्यावी.

प्रकरण ४ : बचत संबंधी साधने

या प्रकरणांमध्ये आपण लोकांना उपलब्ध असलेल्या बचत संबंधी विविध साधनांची माहिती करून घेऊ.

अ) पैसा बँकांमध्ये का ठेवावा ?

या प्रश्नाच्या उत्तराकरीता आपण घरी पैसे ठेवण्याचे तोटे समजून घेऊया.

- १) असुरक्षित - असे पैसे चोरीला जाऊ शकतात वा नैसर्गिक आपत्तीत नाश होऊ शकतात.
 - २) व्याज मिळत नसल्याने त्यांची वाढ होत नाही.
 - ३) कर्ज मिळण्याची शक्यता नाही. बँकांमध्ये ठेवलेल्या पैशांमुळे कर्ज मिळण्याची शक्यता वाढते.
- यावरून कळते की रोख घरी ठेवण्यापेक्षा बँकेत ठेवण्यात फायदा आहे.

ब) बँकींग

व्यावसायिक बँका रिझर्व बँक ऑफ इंडिया (RBI) च्या नियंत्रणात असल्याने लोकांच्या पैशांच्या बचतीसाठी विश्वासपात्र ठरतात. अशा बँकांच्या व्यवसायाची वेळोवेळी तपासणी व पहाणी करणे अनिवार्य असते. तसेच आरबीआय सुद्धा वर्षातून एकदा अशा बँकांचे व्यवहार तपासून पहाणी अहवाल देते.

बँकांच्या मुदत ठेवी या कमी जोखीमेची गुंतवणूक असतात. ग्राहकांच्या गरजेनुसार बँका वेगवेगळ्या मुदतीच्या ठेवी योजना उपलब्ध करून देतात. या साधनाच्या तरलता व सुरक्षिततेमुळे गुंतवणूकदार या साधनाची निवड सर्वाधिक करतात. बँका अशा ठेवींच्या ७५% ते ९०% पर्यंत रक्कम कर्जरूपी देण्यास तयार असतात.

केंद्र सरकार डिपोजिट वीमा योजनेच्या अंतर्गत ५ लाख रूपयेपर्यंतच्या डिपोजिटला वीम्याचे रक्षण देते. यामुळे जर एखाद्या बँकेला दिवाळखोरी जाहीर करावी लागली तरी ठेवधारकांना ही खात्री असते की सरकार त्यांची ५ लाखापर्यंत रक्कम परत देईल.

क) खाते उघडण्याची प्रक्रिया - ग्राहकाला जाणून घेणे (नो योर क्लायंट - केवायसी) संबंधी नियम

बँकांमध्ये कोणत्याही प्रकारचे खाते उघडण्याकरीता प्रत्येक ग्राहकाला त्याची ओळख प्रक्रीया (केवायसी) पार पाडावीच लागते. या अंतर्गत व यामुळे बँकांना त्यांच्या सर्व ग्राहकांची माहिती मिळून त्यांची जोखीमक्षमता समजू शकते. याकरीता बँका पुढील कागदपत्रे मागवतात:

- १) छायाचित्र २) छापील ओळखपत्र (पॅन कार्ड, आधार कार्ड इ. च्या छायांकित प्रती) व ३) पत्त्याचा पुरावा (वीज बिल, वाहन परवाना, पासपोर्ट, आधार कार्ड इ. च्या छायांकित प्रती)

ड) बँकांमधील खात्यांचे प्रकार -

	ठळक वैशिष्ट्ये
बचत खाते	<ul style="list-style-type: none"> • कमी व्याज, अत्यंत तरल, एटीएम सुविधा, शिल्लक रकमेवर मिळणाऱ्या व्याजावर स्रोताच्या ठिकाणी करकपात नाही. • व्याज जेव्हा जमाधारकांच्या हातात येते तेव्हा करकपात लागू होते. • एकाच्या व संलग्न नावाने खाते उघडता येते. संलग्न खात्याचे व्यवहार सारे खातेधारक करू शकतात. • लहान (संज्ञान नसलेल्या) मुलांच्या नावानेही खाते उघडण्याची सुविधा जे काळजीवाहू (गार्डियन) चालवू शकतो.
मुदत ठेव खाते	<ul style="list-style-type: none"> • पूर्वनियोजित मुदतीसाठी पूर्वनियोजित व्याजदराने रक्कम ठेवता येते. • कर स्रोताशीच कापला जातो. • वयोवृद्ध नागरिकांना अधिक व्याजदर, कालमर्यादा व व्याजदर वेगवेगळ्या बँकांमध्ये वेगवेगळे असतात.

आवर्ती खाते	<ul style="list-style-type: none"> ठराविक रक्कम पूर्वनियोजित मुदतीकरीता दरमहिना जमा केली जाते. बचत खात्याहून अधिक व्याजदर, व्याजावर कर स्रोताशीच कापला जातो.
बँकांची विशेष मुदत ठेव योजना	<ul style="list-style-type: none"> करबचत योजना, आयकर कायदा १९६१च्या प्रावधान ८०सी अंतर्गत करसवलत, पाच वर्षे मुदतीची योजना, पाच वर्षाआधी मुदत ठेव परत केली जात नाही.

इ) तंत्रज्ञानावर आधारित डिजिटल बँकींग

अलीकडच्या काळात मोबाईल, इंटरनेट यासारख्या तंत्रज्ञानावर आधारित सुविधांच्या वापराने बँकांचे व्यवहार, जसे पैसे एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पाठवणे, देयके भरणे, ऑनलाईन खरेदी करणे इ. खूप सुलभ झाले आहे. अशा प्रकारे खात्यातील पैसे दुसऱ्याला देण्याचे जे डिजिटल पर्याय उपलब्ध आहेत, ते असे :

पैसे ट्रान्स्फर करण्याचे माध्यम	ठळक वैशिष्ट्ये
NEFT (नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्स्फर)	<ul style="list-style-type: none"> एका बँकेच्या एखाद्या खात्यामधून दुसऱ्या बँकेच्या एखाद्या खात्यामध्ये (दुसऱ्या खातेधारकाचा खातेक्रमांक, IFSC Code वापरून रक्कम पाठवण्याची सुविधा. विविध बँकांसाठी विविध शुल्क
RTGS (रियल टाईम ग्रॉस सेटलमेंट)	<ul style="list-style-type: none"> मोठ्या रकमा त्वरित पाठवण्याची सुविधा (एका बँकेच्या एका खात्यातून दुसऱ्या बँकेच्या एखाद्या खात्यात) खातेक्रमांक व IFSC चा वापर करून
IMPS (इमिजिएट पॅमेंट सर्व्हिसेस)	<ul style="list-style-type: none"> एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात तात्काळ पैसे पाठवणे इंटरनेट बँकींगचा वापर करून IMPS करण्यासाठी (IFSC) इंडियन फायनान्शियल सर्व्हिसेस कोड प्रत्येक बँकेला एक विशिष्ट कॉड दिलेला असतो व खातेक्रमांक वापरतात मोबाईल बँकींगचा वापर करून IMPS करण्यासाठी मोबाईल मनी आयडेंटिफायर (MMID) (बँकेने ग्राहकाला दिलेला ७ आकडी क्रमांक) वापरला जातो
UPI (युनिफाईड पॅमेंट इंटरफेस)	<ul style="list-style-type: none"> कुठल्याही स्मार्टफोनमार्फत व्हर्च्युअल पेमेंट अॅड्रेस वापरून कुठल्याही वेळेस पेमेंट करता येते. यासाठी आपल्या बँकेचे युनिफाईड पेमेंट इंटरफेस अंतर्भूत केलेले मोबाईल ॲप डाऊनलोड करावे लागते व बँकेचे लॉगिन वापरून व्यवहार करावा लागतो.

फ) डिजिटल देयके (पेमेंट्स) – काय करा / काय करू नका

काय कराल	काय करू नका
आपल्या संगणकावर, लॅपटॉपवर व मोबाईलवर पासवर्ड (परव-लीचा शब्द) ठेवा. यामुळे इतर व्यक्ती आपली इलेक्ट्रॉनिक साधने सहज वापरू शकणार नाही. हा पासवर्ड वेळोवेळी बदलत जा.	आपला पासवर्ड लक्षात ठेवा. कधीही हा कुठे लिहून ठेवू नका अथवा मोबाईलमध्ये ठेवू नका.
आपल्या बँकेच्या सुरक्षित संकेतस्थळावर इंटरनेट व्यवहार करा.	आपला मोबाईल कुठेही ठेवू नका व बँकेच्या मोबाईल ॲपमध्ये लॉग इन करून राहू नका. काम झाल्याबरोबर लॉग आऊट करा.
व्यवहार करून झाल्यानंतर संकेतस्थळातून 'लॉग ऑफ' करा. 'लॉग इन' करून संगणकापासून दूर जाऊ नका.	तुमची खात्यातील व्यवहार पत्र वा पासबुक याकडे लक्ष ठेवा.
रेल्वे स्टेशन, विमानतळ, बसस्थानक अशा सार्वजनिक ठिकाणी मोफत 'वाय फाय' सेवा वापरून बँकेचे इंटरनेट व्यवहार करू नका.	माहिती नसलेली व असुरक्षित अशी 'ॲप्स' मोबाईलवर डाऊनलोड करू नका.
मोबाईल बँकींग ॲप्सचे नवीन संस्करण वा अपडेट आल्यावर त्याचा उपयोग करावा. फोनमध्ये अद्ययावत सुरक्षा व्यवस्था करून घेणे.	कंप्युटर किंवा लॅपटॉप काम नसल्यास चालू ठेवू नका किंवा ते अनोळखी माणसात वापरण्यास देवू नका.
जर तुम्हाला बँक खात्यातील व्यवहारात घोटाळा वाटला तर बँकेच्या अधिकाऱ्यांना संपर्क करून त्यांना लगेच कळवा. लिखित स्वरूपात ३ दिवसांच्या आत कळवल्यास आपल्या बाजूने कारवाई पटकन होऊ शकते.	अविश्वासू आणि संशयास्पद स्रोतमधून ॲप्स डाऊनलोड करू नका.

ग) क्रेडीट कार्ड व डेबिट कार्ड म्हणजे काय ?

क्रेडीट कार्ड हे कार्डधारकाला काही रक्कम आगाऊ वापरण्याची सुविधा देते. जर तुमच्याकडे पैसे नसतील तर क्रेडीट कार्ड वापरून तुम्ही पैसे देऊ शकता. ठराविक दिवसांच्या आत ही रक्कम परत केल्यास व्याज द्यावे लागत नाही.

याउलट डेबिट कार्ड हे बँकांनी खात्यामधून एटीएम सुविधा वापरून पैसे काढण्यासाठी व खरेदीच्या वेळी पैसे देण्यासाठी दिलेली सुविधा आहे. जवळपास सर्व दुकानांमध्ये व सर्व व्यापाऱ्यांकडे डेबिट कार्ड वापरण्याची सुविधा असते.

डेबिट व क्रेडीट कार्ड दोन्ही कार्ड्स पैसे काढण्यासाठी व डिजिटल व्यवहार करण्यासाठी वापरू शकतात.

डेबिट व क्रेडीट कार्ड यांची तुलना करणारा हा तक्ता

विवरण	क्रेडीट कार्ड	डेबिट कार्ड
पैशाचा स्रोत	आगाऊ कर्ज सुविधा बँकेमार्फत	आपल्या बचत खात्याशी संलग्न
व्याज	जर कर्जाऊ रक्कम वेळेत परत केली नाही तर व्याज द्यावे लागते	काहीही व्याज द्यावे लागत नाही
पत	क्रेडीट कार्ड मिळण्याकरता कर्ज परत करण्याची पत चांगली असणे आवश्यक	काहीही संबंध नाही
देणाऱ्या संस्थेशी संबंध	क्रेडीट कार्ड मिळण्यासाठी देणाऱ्या बँकेत खाते आवश्यक नसते	देणाऱ्या बँकेत खाते असल्याशिवाय डेबिट कार्ड मिळत नाही

एटीएम कार्ड वापरताना खालील गोष्टी लक्षात ठेवा.

- कार्ड मिळाल्यानंतर लगेच पिन (अर्थात आकडी पासवर्ड) बदला.
- बदललेला पिन इतर कोणालाही न सांगता स्वतः लक्षात ठेवा. कुठेही लिहून ठेवू नका.
- बँकेच्या आवारात असलेल्या व सशस्त्र सुरक्षारक्षक असलेल्या एटीएमचा वापर शक्यतोवर करा.
- इतर कोणत्याही व्यक्तीला तुमचे एटीएम कार्ड देऊन व्यवहार करायला पाठवू नका. अशा वेळी बँक तुम्हाला पैसे देण्यास बांधील नाही.
- कार्डचा वापर 'ऑनलाईन' करताना शक्यतो संगणकाचा किबोर्ड न वापरता प्रणालीचा किबोर्ड वापरावा.
- बँकेकडून संदेशसेवेसाठी (एसएमएस सेवा) आपला मोबाईल क्रमांक बँकेत कळवा. याकरीता बँक शुल्क आकारते ह्याची माहिती करून घ्या.
- पिन क्रमांक सतत बदलत रहा.
- कार्ड हरवल्यास बँकेला त्वरित कळवा.
- इतर कोणालाही आपले कार्ड वापरू देऊ नका.

ह) अवैध बँकींग व्यवहारामध्ये ग्राहकाची जबाबदारी -

बँकींग व्यवहार करताना झालेले अवैध व्यवहार जे प्रणाली घोटाळा, बँक प्रणालीतील तुटी, गैरव्यवहार यामुळे झाले असतील तर त्याकरीता ग्राहक जबाबदार नाही हे आरबीआय ने स्पष्ट केले आहे. असा घोटाळा ग्राहक अथवा बँक यांच्यामुळे न होता इतर गोष्टींनी झाला असेल (जसे सायबर घोटाळा इ.) व ग्राहकाने संदेश मिळाल्यानंतर ३ दिवसांच्या आत बँकेला कळवले असेल तरीही जबाबदारी ग्राहकावर येत नाही. अशा वेळी ग्राहकाला झालेला तोटा ठराविक काळात बँकेने भरून द्यायला लागतो. परंतु असा तोटा ग्राहकाच्या चुकीमुळे झाला असेल तर बँकेला कळवण्यात झालेला तोटा ग्राहकाला सोसावा लागतो.

आरबीआय ने सर्व बँकांना ग्राहकांना त्यांच्या खात्यात होणारे व्यवहार एसएमएस व ई-मेल मार्फत कळवण्याचे आग्रहाने सांगितले आहे. तसेच अशा एसएमएसना प्रत्युत्तर देता आले पाहिजे जेणेकरून ग्राहक गैरव्यवहार बँकेच्या लगेच निदर्शनास आणून देऊ शकतात.

ई) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI)

हिची स्थापना १ एप्रिल, १९३५ रोजी, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया अॅक्ट अंतर्गत झाली. भारतात आर्थिक केंद्रीय स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी RBI पतधोरणाचा वापर करते. भारतातील चलन व कर्जप्रणाली नियंत्रण करण्याची जबाबदारी RBI ची आहे. RBI चे प्रमुख ध्येय (काम) देशातील सर्व व्यावसायिक बँका, अर्थसंस्था, बँक नसलेल्या अर्थसंस्था यांची एकत्रित पहाणी व नियंत्रण करणे हे आहे. RBI देशाचे पतधोरण बनवणे, राबवणे व नियंत्रण करणे हे काम करते. तपासणी, देशात वस्तूचे स्थिर भाव व त्याकरीता आर्थिकदृष्ट्या सक्षम उद्योगांना कर्जपुरवठा हे सुद्धा RBI च्या उद्दीष्टांपैकी आहे. भारतीय सरकारची बँक व संपूर्ण अर्थव्यवस्थेची नियंत्रक व पर्यवेक्षक म्हणून RBI काम करते. सर्व व्यावसायिक बँकांना पैसे पुरवणारी बँक म्हणजे RBI.

ज) तक्रार निवारण

बँकींग क्षेत्रातील तक्रार निवारणासंबंधी माहितीकरीता प्रकरण १३ वाचा.

क) बँकींग व्यवसायातील सरकारी योजना

याविषयी माहितीकरीता प्रकरण ९ वाचा.

प्रकरण ५ : शेअर व रोखे बाजारात गुंतवणूक

शेअर बाजारात व रोखे बाजारात गुंतवणूक करण्यापूर्वी त्याला समजून घेणे व त्यामधील जोखीमांची जाणीव करून घेणे खूप महत्त्वाचे आहे. आपल्या जोखीम घेण्याच्या क्षमतेची जाणीव ठेवून मगच या बाजारात गुंतवणूक करावी. यामध्ये बाजार प्रणालीमुळे असलेली जोखीम, महागाईमुळे जोखीम, तरलता जोखीम, व्यवसाय जोखीम, अस्थिरता जोखीम, इतर बाजाराबाहेरील जोखीमा अशा ६ प्रकारच्या जोखीमांचा अभ्यास करावा लागतो.

बाजार जोखीम -

एकूण आर्थिक प्रणालीच्या एकत्रित परिणामांमुळे गुंतवणूकदारांना जोखीम तयार होते ती बाजार जोखीम. शेअर बाजारातील बुडबुडा फुटणे व शेअर मार्केट गडगडणे ही त्याची उदाहरणे आहेत.

बाजाराबाहेरील जोखीम

या धोक्यांमध्ये प्रामुख्याने एखाद्या उद्योग, व्यवसायाला असलेली अंतर्गत जोखीम यांचा समावेश होतो. यात उद्योगात आलेले नवीन स्पर्धक, नियंत्रकाने केलेले बदल अशा घटनांमुळे गुंतवणूकदाराने गुंतवणूक केलेल्या कंपन्यांच्या बाजारभावामध्ये होणारी घट अशा उदाहरणांचा समावेश होतो.

महागाई जोखीम -

यालाच घटत्या क्रयशक्तीची जोखीम असेही म्हणतात. एखाद्या गुंतवणूकीमधून मिळणारा परतावा महागाईमुळे जितका अपेक्षित त्याहून कमीच होतो त्याच्या शक्यतेला महागाई धोका म्हणतात.

तरलता जोखीम -

भविष्यात पैशाची गरज असताना आपण केलेल्या गुंतवणूकीची किंमत कमी झाल्याने आपल्याला त्यातून बाहेर पडता येत नाही. अशा वेळी झालेला तोटा आपल्याला सहन करावा लागतो. याला तरलता जोखीम म्हणतात. विविध आर्थिक साधनांमध्ये गुंतवणूक करून हा धोका कमी करता येतो.

व्यवसायातील धोका -

आपण गुंतवणूक केलेली कंपनी वा व्यवसाय इतर परिस्थितीमुळे वा आर्थिक टंचाईमुळे बंद पडला तर आपल्या गुंतवणूकीस जो धोका उद्भवतो तो म्हणजे व्यवसायातील धोका.

अस्थिरता जोखीम -

अस्थिरतेमुळे जरी व्यवसायाला धोका नसला तरी त्याची एकूण बाजाराबरोबर झालेली भावघसरण ही म्हणजे अस्थिरता जोखीम.

हे धोके / ह्या जोखीमा कशा कमी कराव्यात ?

वेगवेगळ्या प्रकारे वर सांगितलेले धोके कमी केले जाऊ शकतात. आर्थिक साधनवार विभागणी केल्याचा तसेच विविध कंपन्या व विविध उद्योगधंदे यांच्या विभागणीचा फायदा जोखीम कमी करण्यासाठी होतो.

म्युच्युअल फंडातील आवर्ती रक्कम पद्धत (सिस्टीमॅटीक इन्व्हेस्टमेंट प्लॅनिंग) व ठराविक अंतराने खरेदी करत गेलेली समभागातील गुंतवणूक यामुळे अस्थिरता धोका काही प्रमाणात कमी होतो. याचबरोबर गुंतवणूक करायच्या कंपनीचा मूलभूत व सखोल अभ्यास हा कंपनीच्या स्थिरतेविषयी व भविष्याबद्दल अंदाज बांधण्यात उपयुक्त ठरतो. अशा वेळी अफवा व खोट्या माहितीवर विश्वास ठेऊ नका.

शेअर व रोखे बाजार गुंतवणूक -

अशी गुंतवणूक ही प्रायमरी व सेकंडरी बाजारातून करता येते. प्रायमरी बाजारामध्ये कंपन्या स्वतःचे समभाग ग्राहकांना थेट विकतात परंतु सेकंडरी बाजारात गुंतवणूक केलेल्या ग्राहकांकडून नवीन ग्राहक समभाग खरेदी करू शकतात. असे व्यवहार सेबी प्रमाणित शेअर ब्रोकर (दलाल) यांच्या माध्यमातून केले जातात. अशा गुंतवणूकीवर लघु व दीर्घकालीन मुद्दलवाद कर व डिव्हिडंड आकारला जातो.

समभाग, म्युच्युअल फंडाचे युनिट्स, रोखे, डेरीव्हेटिव्ह्स इ. सर्व सिक्युरिटीजचे नियंत्रण करण्याचे काम सिक्युरिटीज् अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया (SEBI) करते.

शेअर /रोखे बाजारात गुंतवणूक करण्यासाठी लागणारी पूर्वतयारी कोणती ?

समभागांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी पुढील ३ खात्यांची आवश्यकता असते.

- ए) एखाद्या व्यावसायिक बँकेमध्ये जमा खाते (सेव्हिंग अकाऊंट)
- बी) शेअर बाजारात सिक्युरिटीज खरेदी वा विक्री करिता मान्यताप्राप्त शेअर बाजाराच्या सेबीमध्ये नोंदणी केलेल्या शेअर दलाल (ब्रोकर)कडे ट्रेडिंग अकाऊंट
- सी) सेबी मान्यताप्राप्त डिपॉझिटरी पार्टिसिपन्टमध्ये डिमॅट अकाऊंट, यामध्ये इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील सिक्युरिटीज ठेवल्या जातात. असे डिमॅट अकाऊंट NSDL (नॅशनल सिक्युरिटीज् डिपॉझिटरी लिमिटेड) किंवा CDSL (सेंट्रल डिपॉझिटरी सन्डिसेस लिमिटेड) यांच्या कोणताही डिपॉझिटरी पार्टिसिपेंटमध्ये उघडता येते. सेबीने मान्यता दिलेल्या भारतातील NSDL व CDSL या दोन डिपॉझिटरी संख्या आहेत.

सेबीच्या अधिकृत संकेतस्थळावरून (www.sebi.gov.in) तसेच त्या त्या डिपॉझिटरी व शेअर बाजार संकेतस्थळांवरून सेबी मान्यताप्राप्त DP's व Brokers यांची यादी उपलब्ध होऊ शकते.

प्रायमरी मार्केट –

एखादी कंपनी जेव्हा त्यांचे समभाग वा रोखे पहिल्यांदाच बाजारात विकते तेव्हा ते प्रायमरी मार्केटमध्ये करायला लागते. या प्रकाराला इनिशियल पब्लिक ऑफर (IPO) म्हणतात. सेबीने वेळोवेळी बनवलेल्या नियमांनुसार कंपनी त्यांचे माहितीपत्रक लोकांच्या माहितीसाठी बनवते. सेबीच्या परवानगीनंतर असे पत्रक लोकांच्या माहितीकरता व त्यांना आवाहन करण्यासाठी कंपनी प्रसिद्ध करते. त्यानंतर कंपनी IPO कामकाज पहाण्यासाठी मर्चंट बँकर्सची नेमणूक करून त्यांच्याद्वारे पुढील कार्यवाही पूर्ण करते. यात समभाग माहितीपत्रक, समभाग विभागणी व वाटणी पद्धत व समभाग नोंदणी यांचा समावेश असतो.

अवरोधित रकमेद्वारे अनुप्रयोग समर्थित समभागांसाठी ऍप्लिकेशन सर्पोटेड बाय ब्लॉक अमाऊंट (ASBA) सुविधा – गुंतवणूकदार आता समभाग वा रोखे खरेदी करताना धनादेशा ऐवजी या सेवेचा वापर करू शकतात. ASBA अवरोधित रकमेद्वारे अनुप्रयोग समर्थित अंतर्गत समभाग मागणीचा फॉर्म भरल्यानंतर त्या समभाग विक्रीकिंमती इतकी रक्कम आपल्या खात्यामध्ये अधोरेखित करून ब्लॉक केली जाते. १ मे २०१० नंतर सर्व गुंतवणूकदार ASBA सुविधा वापरून समभाग खरेदीसाठी विनंतीपत्र भरू शकतात. या अंतर्गत ब्लॉक झालेल्या रकमेवर व्याज दिले जाते. जर समभाग आपल्याला दिले गेले तर त्या किंमतीची रक्कम कंपनीच्या खात्यात जमा केली जाते. समभाग दिले गेले नाहीत तर खात्यामधील रकमेचा ब्लॉक काढला जातो व रक्कम पुन्हा व्यवहारयोग्य बनते.

सेकंडरी मार्केट –

कंपनीच्या समभाग व रोखे यांची प्रायमरी मार्केटमधील विक्री झाल्यानंतर समभाग व रोखे यांची खरेदी-विक्री सेकंडरी मार्केटमध्ये केली जाते. याकरिता सेबीमान्य शेअर बाजारामध्ये अशा समभागांची नोंदणी होते. भारतातील २ मोठे समभाग बाजार म्हणजे बॉम्बे स्टॉक एक्सचेंज (BSE) व नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज (NSE)

सेकंडरी मार्केटमध्ये दाखवत असलेल्या किंमतीएवढी रक्कम द्यायला तयार असणारे ग्राहक या बाजारात समभाग खरेदी/विक्री करू शकतात. समभागांमधील गुंतवणूक कंपनीचा पूर्ण अभ्यास करून, भविष्याचा अंदाज घेऊन व कंपनीची आर्थिक सक्षमता पाहूनच करावी.

एकदा तुमचे ट्रेडिंग/ब्रोकींग खाते उघडून झाले की तुम्ही समभागांची खरेदी/विक्री करू शकता. अशी खरेदी विक्री तुमचा ब्रोकर ज्या शेअर बाजाराशी संलग्न असेल तिथेच करता येते. अशी खरेदी विक्री खालीलपैकी कोणतीही पद्धत वापरून करता येते.

- १) ऑनलाईन व्यवहार (ब्रोकरच्या संकेतस्थळावरून)
- २) ब्रोकरच्या मोबाईल ॲप वापरून
- ३) संपर्क अधिकाऱ्याला संपर्क करून
- ४) स्वतः ब्रोकरच्या ऑफीसला जाऊन

समभाग खरेदी विक्री करण्यासाठी सूचना देण्याच्या पद्धती

सावधानतेचा सल्ला -

शेअर्सची खरेदी/विक्री नेहमी सेबी मान्यताप्राप्त दलालामार्फतच करावी.

समभाग व्यवहाराचे दिवस आणि व्यवहार पूर्तता चक्र -

समभाग व्यवहार शेअर बाजारामध्ये सोमवार ते शुक्रवार सर्व दिवस चालतात. (शनिवार, रविवार व सुट्यांचे दिवस वगळून). शेअर्स (समभाग) खरेदी केले असल्यास, पे-ईन दिवसाच्या एक दिवस आधीपर्यंत रक्कम खरेदी करणाऱ्या दलालाच्या बँक खात्यात पाठवावी लागते. ही रक्कम मिळाल्यानंतर खरेदी दलाल ही रक्कम शेअर बाजाराच्या सेटलमेंट अकाऊंटला देतो. यानंतर शेअर बाजार विक्री दलालाने दिलेले समभाग खरेदी दलाला मार्फत ग्राहकाच्या डिमॅट अकाऊंटमध्ये पे-आऊट नंतर जमा करतो. शेअर्सची विक्री केली असल्यास विक्री करणारा गुंतवणूकदार विकलेले समभाग विक्री दलालाद्वारे शेअर बाजारातील सेटलमेंट अकाऊंटला देतो. पे-आऊट नंतर असे समभाग खरेदी दलालामार्फत खरेदी करणाऱ्या ग्राहकाला देतो.

पे-ईन आणि पे-आऊट दिवस म्हणजे काय? ज्या दिवशी समभाग खरेदी करणारे दलाल (रक्कम जमा करतात) व समभाग विक्री करणारे दलाल (समभाग जमा करतात) व हे सर्व शेअरबाजाराच्या बँक व डिमॅटमध्ये (अनुक्रमे) देतात त्या दिवसाला पे-ईन दिवस म्हणतात. याचप्रमाणे ज्या दिवशी शेअर बाजार समभाग विक्री केलेल्या दलालांना पैसे व समभाग खरेदी केलेल्या दलालांना समभाग देतो त्या दिवसाला पे-आऊट दिवस म्हणतात. १ एप्रिल २००३ पासून भारतातील समभाग व्यवहारपूर्तता चक्र T + २ आहे. (यात T म्हणजे ट्रेडिंगचा दिवस) उदाहरणार्थ, जर ट्रेडिंग दिवस सोमवार असेल तर समभाग व्यवहार पूर्तता चक्र दिवस (T + २) म्हणजेच बुधवार असणार. याच दिवशी समभाग व रक्कम दोन्ही व्यवहार पूर्ण केले जातात. (पे आऊट नंतर). पे-आऊट नंतर २४ तासांच्या आत दलालांनी पैसे व समभाग ग्राहकांपर्यंत घ्यायचे असतात. ही पहाणी शेअर बाजार करतो.

समभाग करार नोंद कागदपत्र (कॉन्ट्रॅक्ट नोट)

दलालामार्फत केलेला समभाग व्यवहाराचा कायदेशीर पुरावा म्हणजे समभाग करार नोंद कागदपत्र. यात व्यवहाराची माहिती जसे खरेदी/विक्री केलेला समभागांचा आकडा, वेळ, दलाली शुल्क, व्यवहार चक्र क्रमांक इ. विषयी नोंद असते. अशी कागदपत्र कागदी व बिनकागदी (इलेक्ट्रॉनिक) स्वरूपात असतात. गुंतवणूकदाराच्या परवानगीनंतर त्याला इलेक्ट्रॉनिक कॉन्ट्रॅक्ट नोट पाठवली जाऊ शकते. याकरीता ई-मेलचा वापर करता येतो. अशा कागदपत्रांसाठी इलेक्ट्रॉनिक सही, कूटबद्ध व फक्त वाचण्यासारखे या गोष्टी पाळाव्या लागतात.

म्युच्युअल फंड

म्युच्युअल फंड वेगवेगळ्या गुंतवणूकदारांकडून पैसे एकत्र करून ते जमवलेले पैसे समभाग, कर्जरोखे, लघुकालीन नाणेबाजार (मनी मार्केट) साधने, रोखे इ.मध्ये गुंतवतात. या सर्व प्रकारच्या म्युच्युअल फंडांनी कुठलीही स्कीम सुरु करण्यापूर्वी त्याची सेबीमध्ये नोंदणी करणे गरजेचे असते.

म्युच्युअल फंडांची ठळक वैशिष्ट्ये

- **व्यावसायिक व्यवस्थापन** – गुंतवणूकीच्या क्षेत्रात पारंगत असलेला फंड व्यवस्थापक पैशाची गुंतवणूक करतो
- **विविधता** – गुंतवणूक ही विविध प्रकारची केली जाते याचाच अर्थ आपल्या गुंतवणूकीचा छोटा हिस्सा हा विविध प्रकारच्या म्युच्युअल फंड योजनांमध्ये अथवा विविध प्रकारच्या कंपनीच्या समभागामध्ये गुंतवला जातो.
- **मोठ्या प्रमाणात केलेल्या गोष्टींचे फायदे** – म्युच्युअल फंड मोठ्या रकमेचे रोखे एकाच वेळी खरेदी करतात अथवा विक्री करतात. यामुळे या व्यवहाराचा खर्च अतिशय कमी पडतो. हेच व्यवहार वैयक्तिक पातळीवर केले तर व्यवहाराचा खर्च जास्त पडतो.
- **तरलता** – समभागांप्रमाणेच म्युच्युअल फंडाच्या भागांची बाजारात विक्री करून पैसे परत घेता येतात.
- **सोपी पध्दत** – म्युच्युअल फंडांचा भाग (युनिट) खरेदी करणे खूप सोपे असते तसेच कमीत कमी गुंतवणूक ही खूपच छोटी असते.
- **कर सवलत** – वेगवेगळ्या म्युच्युअल फंड योजनांना करामध्ये वेगवेगळी वागणूक असते. गुंतवणूकी आधी या करसवलती बद्दल माहिती करून घेणे महत्त्वाचे असते.

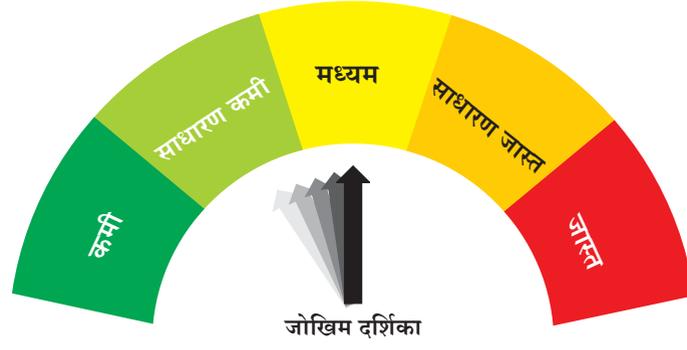
म्युच्युअल फंडाच्या गुंतवणूक प्रणालीनुसार त्याचे भिन्न भिन्न प्रकार ठरतात. वेगवेगळ्या प्रकारच्या गुंतवणूकदारांच्या गरजा लक्षात घेऊन वेगवेगळ्या योजना तयार केल्या जातात. जोखीम न घेणारे गुंतवणूकदार (जे पुराणमतवादी गुंतवणूकदार असतात ते जास्त जोखीम घेण्यास तयार नसतात), मध्यम गुंतवणूकदार (जे थोड्याफार प्रमाणात जोखीम घ्यायला तयार असतात), आक्रमक गुंतवणूकदार (जे जास्त परताव्यासाठी जोखीम घेण्यास तयार असतात).

म्युच्युअल फंडाचे प्रकार :

- अ) समभाग योजना – जे म्युच्युअल फंड मुख्यत्वेकरून समभागांमध्ये गुंतवणूक करतात.
- ब) कर्जरोखे योजना – जे म्युच्युअल फंड मुख्यत्वेकरून निश्चित उत्पन्न देणाऱ्या रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करतात.
- क) संकरित योजना – जे म्युच्युअल फंड वेगवेगळ्या प्रकारच्या मालमत्तेत गुंतवणूक करतात.
- ड) उद्दीष्ट समोर असलेली योजना – जे म्युच्युअल फंड काही विशिष्ट आर्थिक उद्दीष्टे समोर ठेवून त्यासाठी गुंतवणूक करतात. उदा. निवृत्ति, मुलांचे शिक्षण इ.
- इ) इतर योजना.

म्युच्युअल फंड योजनांना नावे देणे.

सेबीच्या नियमानुसार म्युच्युअल फंड योजनांच्या जोखमीनुसार त्यांना नावे देणे तसेच जोखीम मापीवर (Riskometer) दाखवणे गरजेचे असते.

- अ) कमी - मुद्दलाची जोखीम कमी
 ब) साधारण कमी - मुद्दलाची जोखीम साधारण कमी
 क) मध्यम - मुद्दलाची जोखीम मध्यम
 ड) साधारण जास्त - मुद्दलाची जोखीम साधारण जास्त
 इ) जास्त - मुद्दलाची जोखीम जास्त

पद्धतशीर गुंतवणूक योजना (सिस्टमेटिक इन्वेस्टमेंट प्लान - SIP) म्हणजे काय ?

पद्धतशीर गुंतवणूक योजना (सिस्टमेटिक इन्वेस्टमेंट प्लान - SIP) मार्फत गुंतवणूकदारांना म्युच्युअल फंडाच्या योजनेत ठराविक रक्कम नियमितपणे गुंतवता येते. यामुळे एक ठराविक रक्कम ठराविक कालावधीने (साप्ताहिक, मासिक अथवा त्रैमासिक) दीर्घ काळाकरीता भांडवल वृद्धीसाठी गुंतवता येते. पद्धतशीर गुंतवणूक योजनेमुळे गुंतवणूकीची सवय लागते. संधी बघून भांडवली बाजारात गुंतवणूक करण्यापेक्षा नियमित गुंतवणूक केल्यास सरासरीच्या नियमानुसार फायदा जास्त होतो. भांडवली बाजाराच्या वेगवेगळ्या पातळ्यांवर गुंतवणूक होत असल्याने गुंतवणूकदाराला नफा जास्त होण्याची शक्यता असते. जेव्हा बाजार चढा असतो तेव्हा युनिट्स कमी खरेदी केली जातात आणि जेव्हा बाजार उतरलेला असतो तेव्हा युनिट्स जास्त मिळतात.

गुंतवणूकदार आधी ठरवून अगदी कमी म्हणजे किमान ५०० रु. इतकी रक्कम ECS (इलेक्ट्रॉनिक क्लिअरिंग सेवा) च्या माध्यमातून दरमहा अथवा दर तीन महिन्यांनी गुंतवू शकतो. गुंतवणूकदाराला यासाठी एक फॉर्म तसेच बँकेसाठी एक आदेशपत्र भरून द्यावे लागते ज्यावर त्यांना गुंतवणूकीसाठी अपेक्षित तारीख लिहून द्यावी लागते. त्यानंतरचे (पद्धतशीर गुंतवणूकीचे योजनेचे) हप्ते आपोआप बँकेतून जातात अथवा पुढच्या तारखांचे चेक स्विकारले जातात.

पद्धतशीर गुंतवणूक योजनेचे फायदे :

- 🌟 शिस्तबद्ध गुंतवणूक
- 🌟 बाजारातील चढउतार बघण्याची आवश्यकता भासत नाही
- 🌟 सरासरीचा फायदा
- 🌟 चक्रवाढ पद्धतीने छोट्या गुंतवणूकीचे काही काळाने मोठ्या रकमेत रूपांतर
- 🌟 खिशाला परवडणारी गुंतवणूक

व्यापारी वस्तू व्युत्पन्न बाजार :

व्यापारी वस्तू म्हणजे काय ?

ज्या वस्तूंना आर्थिक दृष्ट्या किंमत असते त्यांना व्यापारी वस्तू म्हणतात. साधारणपणे त्या नैसर्गिक वस्तू असतात आणि त्यांची खरेदी विक्री केली जाते. त्यांचा कच्चा माल म्हणूनही उपयोग होतो. ढोबळ मानाने त्यांचे असे प्रकार असतात.

- शेतीप्रधान व्यापारी वस्तू - अन्नधान्य आणि इतर पीके
- शेती उत्पादित नसलेल्या व्यापारी वस्तू - धातू, वीज, पॉलिमर इ.
- इतर - गुरे ढोरे, प्रक्रिया केलेले अन्नपदार्थ, पेये इ.

यातील प्रमुख व्यापारी वस्तू खालीलप्रमाणे :-

- खाद्यतेल बियाणे - शेंगदाणे, राई, सरकी, सोय तेल, कच्चे पाम तेल
- धान्य - गहू, डाळी, बाजरी, मका इ.
- सोने चांदी
- वीज आणि धातू - नैसर्गिक वायू, कच्चे तेल, तांबे, अॅल्युमिनियम, जस्त, शिसे, निकेल, पोलाद इ.
- मसाले - हळद, मिरे, जिरे, वेलची इ.
- धागे - कापूस, ताग इ.
- इतर - एरंडेल बिया, ग्वार गम, रबर इ.

व्यापारी वस्तूंच्या किमती बाबतची जोखीम कशी असते ?

व्यापारी वस्तूंच्या किमतीत असणारी अस्थिरता किंवा चढउतार याचा परिणाम ती व्यापारी वस्तू उत्पादित करणाऱ्याच्या तसेच ती वापरणाऱ्याच्या आर्थिक परिस्थितीवर होत असतो. उदा. जर पोलादाच्या किमती वाढल्या तर मोटारी बनवणाऱ्यांच्या खर्चात वाढ होते आणि त्याचा त्या उत्पादकाच्या नफ्यावर विपरित परिणाम होतो. याचप्रमाणे व्यापारी वस्तूंच्या किमतीत होणारे चढउतार हे उत्पादकांवरही परिणाम करतात. फक्त वापर करणाऱ्यांवरच करतात असं नाही. एखाद्या वर्षी एखाद्या पिकाला कमी किंमत मिळाली तर शेतकरी ते पीक कमी प्रमाणात लावतो. परंतु पुढील वर्षी जर त्या पिकाला जास्त किंमत मिळाली तर मात्र त्याची जास्त नफा मिळवण्याची संधी हुकते. यालाच व्यापारी वस्तूंची जोखीम असं म्हटलं जातं. व्यापारी वस्तूंच्या किंमतीवर राजकीय अथवा नियामक मंडळाचे बदल, ऋतूनुसार बदल, बाजार स्थिती, तंत्रज्ञान इ.चा परिणाम होतो.

शेतकरी तसेच इतर भाग घेणाऱ्यांना कमोडिटी ट्रेडिंगमध्ये असणारे संभाव्य धोके:

- भाव चढउतार व इतर भाव आधारीत जोखीम
- उत्तम गोदाम वा धान्य साठवण्याची अनुपलब्धता
- धान्य लागवडीसाठी पैसा उपलब्ध नसणे
- धान्य विक्रीसाठी अडते वा दलालांवर अवलंबून असणे
- छोटे छोटे व्यवसाय- त्यामुळे भावतोल करण्यास अक्षम-मंडी बाजारात असणारी अदृश्य/चढवलेली वा उतरवलेली किंमत

कमोडिटीमधील भावबदलांपासून धोका कमी कसा करावा ?

कमोडिटी बनवणाऱ्याला वस्तूची किंमत कमी होण्याचा धोका असतो. याउलट कमोडिटीच्या वापरकर्त्याला भाव वाढण्याची भीति असते. यासाठी कमोडिटी बनवणारे व वापरणारे दोघेही कमोडिटीच्या वायदाबाजारात (कमोडिटी डेरिव्हेटिव्हज् एक्सचेंजमध्ये) भाग घेऊ शकतात. अशा प्रकारे भाव आधारीत आर्थिक धोक्यापासून संरक्षण करण्याच्या प्रकाराला 'हेजिंग' असे म्हणतात. एखाद्या कमोडिटीबद्दल त्याच्या वापरकर्त्याला ठराविक किंमतीला पुरवठा व त्याच्या उत्पादकाला ठराविक किंमतीची हमी देण्याच्या प्रक्रीयेला 'हेज' असे म्हणतात.

साधारणपणे अशा करारांमध्ये ग्राहक आधी ठरविलेल्या किंमतीत भविष्यात वस्तू खरेदी करण्याची हमी देतो व उत्पादक ठराविक प्रतीचे उत्पादन ठरविलेल्या किंमतीत भविष्यात उपलब्ध करून देतो. यात भविष्यातील तारीखही आधीपासून ठरलेली असते.

शेतीवर आधारीत उत्पादनांच्या बाबतीत कमोडिटी डेरिव्हेटीव्हज् एक्सचेंजेमुळे शेतकऱ्याकरीता (धान्य विकणारा) व ग्रहकांकीता (शेतीमाल अथवा धान्य विकत घेणारा) भाव बदलामुळे निर्माण होणारी जोखीम कमी होते. अशा एक्सचेंजेमुळे हे दोघे आजच्या घडीला (ज्यावेळी धान्य पेरणी किंवा धान्य तयार होत असते तेव्हा) भविष्यातील त्या धान्याची किंमत ठरवितात. असे वायदे कमोडिटी दलालांमार्फत केले जातात. अशा करारांची खरेदी व विक्री यांची खात्री कमोडिटी बाजार यंत्रणा देते.

अशा कमोडिटीज् डेरिव्हेटीव्ह बाजारयंत्रणेच्या पद्धती व नियम यांचे नियंत्रण सेबीमार्फत केले जाते. (सेबी - सेबी अधिनियम १९९२ अनुसार बनलेली नियामक संस्था) भारतामध्ये असलेली मोठी कमोडिटी डेरिव्हेटीव्हज् एक्सचेंजेस् पुढीलप्रमाणे:

- i) MCX (मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज) ऑफ इंडिया लिमिटेड, मुंबई
 - मुख्यत्वेकरून शेतीवर आधारीत नसलेली उत्पादने जशी सोने, चांदी, अॅल्युमिनियम, तांबे, झिंक तसेच उर्जा उत्पादने जशी क्रूड ऑईल, नैसर्गिक वायू यांचे व्यवहार इथे केले जातात.
- ii) NCDEX (नॅशनल कमोडिटीज् अॅण्ड डेरिव्हेटीव्ह एक्सचेंज, मुंबई)
 - यामध्ये प्रामुख्याने शेतीवर आधारीत उत्पादने जसे डाळी, कडधान्ये, साखर इ. यांचे व्यवहार होतात.

कमोडिटी डेरिव्हेटीव्ह एक्सचेंजेचे फायदे :

कमोडिटी डेरिव्हेटीव्ह एक्सचेंज वस्तूच्या उत्पादक व वापरकर्त्यांना खालील फायदे मिळवून देते.

योग्य किंमतीचा शोध : वस्तू उत्पादक/विक्रेते व वस्तू ग्राहक/वापरकर्ते तसेच वस्तू परदेशी/ बाहेर पाठवणारे (एक्सपोर्टर्स)/विकत घेणारे (इम्पोर्टर्स) यांना वस्तूची भविष्यातील किंमत शोधण्यास मदत होते व त्यामुळे अशा किंमतीवर आधारीत निर्णय घेण्यास मदत होते.

किंमतीतील चढ उतार धोका कमी : 'हेज' किंमतीमुळे किंवा उलट दिशेच्या भावबदलांतील संभाव्य धोका कमी झाल्याने / हमी असल्याने, भविष्यातील नफा निश्चित होतो.

कमोडिटीज् साधित एक्सचेंजेस (डेरिव्हेटिव्ह) -

कमोडिटी डेरिव्हेटीव्ह एक्सचेंजेस ही एक अशी संघटीत व नियंत्रित जागा आहे ज्यात वस्तूच्या भावाशी निगडित झालेल्या करारांची खरेदी व विक्री होते (अशा वस्तू म्हणजे गहू, जव, क्रूड तेल, सोने इ.)

कमोडिटी डेरिव्हेटीव्ह बाजारात प्रामुख्याने ३ प्रकारांचे करार होतात.

फॉरवर्ड करार, फ्युचर्स करार व ऑप्शंस करार.

फॉरवर्ड करारामध्ये उत्पादक व ग्राहक यांच्यामध्ये वस्तूची भविष्यातील ठरलेल्या दिवशी ठरलेल्या किंमतीला खरेदी/विक्री करण्याचा करार केला जातो. यात उत्पादकाला भविष्यातील किंमतीची व ग्राहकाला भविष्यात मिळणाऱ्या उत्पादनाची खात्री असते. उदा. एखाद्या 'क्ष' व्यक्तीकडे कापसाचे १० गठ्ठे बनविण्याची क्षमता आहे. अशावेळी तो 'य' व्यक्तीबरोबर हा कापूस भविष्यात, आज ठरविलेल्या भावाला विक्री करण्याचा करार (मग भविष्यातील किंमत कितीही असो) करतो. याला धोका 'हेज' करणे म्हणतात. क्ष व्यक्ती त्याच्या उत्पादन किंमतीला 'हेज' करते व य व्यक्ती आजच भाव निश्चित झाल्याने भविष्यात भाववाढ झाल्यास नफ्याची खात्री ठेवू शकते. भविष्यातील ठरलेल्या तारखेला (डिलिव्हरी डेट) उत्पादनाची डिलिव्हरी व त्याची किंमत (ठरलेली) द्यावीच लागते. असे फ्युचर करार विकत घेणारा 'लाँग पोजिशन' घेतो. तर विकणारा 'शॉर्ट पोजिशन' घेत असतो.

फॉरवर्ड करार आपापसात व्यवहार केले जातात तर फ्युचर्स करार कमोडिटी डेरिव्हेटीव्हज् एक्सचेंजेमध्ये केले जातात. फॉरवर्ड करार वैयक्तिक असू शकतात पण फ्युचर्स करार ठराविक पद्धतीमध्येच केले जातात व मान्यताप्राप्त कमोडिटी डेरिव्हेटीव्हज् एक्सचेंजेच्या सेटलमेंट प्रणालीकडून त्याची हमी दिली जाते. यामुळे व्यवहार पूर्ण न होण्याचा धोका कमी होतो.

ऑप्शन करारामध्ये करार विकत घेणाऱ्याला भविष्यात ठरलेल्या किंमतीला, ठरलेल्या तारखेला व्यवहार करण्याचा अथवा न करण्याचा पर्याय उपलब्ध करून मिळतो. ऑप्शन करार २ प्रकारचे असतात.

- १) कॉल ऑप्शन : यात ठरलेली सिक्युरिटी विकत घेण्याचा ऑप्शन असतो.
- २) पूट ऑप्शन : यात ठरलेली सिक्युरिटी विकण्याचा ऑप्शन असतो.

गुंतवणूकदारांना ऑप्शन करार विकत घेण्यासाठी प्रिमियम लावला जातो. करार संपण्याचा तारखेला प्रत्यक्ष उत्पादन खरेदीच्या ऐवजी व्यवहार रोख रकमेत केले जातात. यामुळे ग्राहकांना (फ्युचर्स अँड ऑप्शन) व्यवहार करण्यास स्वस्त वाटतात. परंतु यात ठराविक दिवशी करार संपत असल्यामुळे भाव आधारीत धोके जास्त असतात. यामुळे तुम्हाला अपेक्षित किंमत मिळेपर्यंत तुम्ही उत्पादन धरून ठेवू शकत नाही. कारण कराराच्या शेवटच्या दिवशी त्या दिवशी असलेल्या किंमतीनुसार हिशोब करून ठराविक रक्कम तुमच्या खात्यातून वजा/जमा केली जाते.

शेतकरी कमोडिटीज् डेरिव्हेटीव मार्केटमध्ये कसे व्यवहार करू शकतात ?

- डेरिवेटिव्हज् मार्केटसाठी आवश्यक कायदेशीर/लॉजिस्टिक्स/गुणवत्ता यासंबंधी बाबींची पूर्तता करणे शेतकऱ्यांना सोपे जावे यासाठी सोसायटी/विश्वस्त मंडळ/शेतकरी उत्पादक मंडळ, इ.ची स्थापना करणे गरजेचे आहे.
- एकत्रितपणे त्यांनी पिकवलेले धान्य त्यांना कमोडिटीज् बाजाराच्या अधिकृत कोठार / गोदामामध्ये भरावे लागते.
- बाजाराच्या अधिकृत परखनीसांकडून या मालांची गुणवत्ता मापली जाते व त्याचे मूल्य व दर्जा ठरविला जातो.
- यानंतर बाजाराकडून एक गोदाम पावती (वेअर हाऊस रीसीट) दिली जाते (ज्याच्या बदल्यात बँका कर्ज उपलब्ध करतात).
- कमोडिटी बाजार ठराविक काळाकरीता गुणवत्ता राखण्याची हमी देतो.
- माल जमा केल्यानंतर आपल्याला नफा करून देणारा भाव येईपर्यंत वाट बघण्याचा वेळ मिळतो. त्यासाठी एक्सचेंजवर भाव तपासत राहिले पाहिजे.
- एकदा अशी किंमत मिळाली की विक्रीची ऑर्डर टाकली जाते. खरेदी करणारा तयार असल्यास सौदा संपन्न होतो.
- यानंतर बाजाराला या मालाची पोच करण्यात येते.
- मालाची डिलिव्हरी संतोषजनकरीत्या केल्यावर शेतकऱ्यांना पैसे देण्यात येतात.

प्रकरण ६ : विम्यासंबंधी प्रॉडक्ट्स

विमा

व्यक्ति, व्यवसाय व इतर संस्थांना मोठ्या तोट्यापासून व आर्थिक संकटापासून अल्प, किफायतशीर असा हप्ता भरून संरक्षण देणारे साधन म्हणजे विमा. प्रामुख्याने भविष्यामध्ये उद्भवणाऱ्या, अकस्मात येणाऱ्या तोट्यापासून संरक्षण देऊन जोखीम कमी करण्याचे काम विमा करतो.

भविष्यामध्ये उद्भवू शकणाऱ्या धोक्यांचा व त्यामुळे होऊ शकणारा तोटा काही प्रमाणात भरून देण्याची हमी, ठराविक अंतराने हप्ता घेऊन देणे म्हणजे विमा. विमा देणाऱ्या संस्थेला इन्शुरर म्हणतात. विमा घेणाऱ्या व्यक्तिला विमाधारक वा इन्शुरड म्हणतात. विमाधारकाला एक कागदपत्र दिले जाते त्याला विम्याची पॉलिसी म्हणतात. यात कोणकोणत्या परिस्थितीमध्ये विमा उपलब्ध होईल त्याच्या अटी व शर्ती लिहिलेल्या असतात.

विमा पॉलिसीचे वर्गीकरण खाली दिल्याप्रमाणे करता येईल.

योजना	ठळक वैशिष्ट्ये
आयुर्विमा - टर्म इन्शुरन्स	<ul style="list-style-type: none"> - पॉलिसीधारकाचा मृत्यू झाल्यास, नामनिर्देशन केलेल्या हयात व्यक्तीला विम्याची रक्कम दिली जाते. - निश्चित कालावधी (ज्याला टर्म असे म्हणतात) करीता पॉलिसी सक्रिय असते.
आयुर्विमा - एन्डावमेंट विमा	<ul style="list-style-type: none"> - पॉलिसी टर्म संपल्यानंतर वा मधल्या काळात मृत्यू झाला तर या विम्यामध्ये विम्याची संपूर्ण रक्कम मिळते. - साधारण विम्याची मुदत १०, १५ वा २० वर्षांची असते. काही विम्यांमध्ये दुर्धर व्याधी झाल्यासही विम्याची संपूर्ण रक्कम मिळते.
आयुर्विमा - होल लाईफ	<ul style="list-style-type: none"> - जोपर्यंत विम्याचा हप्ता चालू रहातो तोपर्यंत विमा चालू रहातो. हा विमाधारक जगोपर्यंतचा कायमचा विमा आहे.
आयुर्विमा - युनिट लिंकड विमा	<ul style="list-style-type: none"> - विमा व गुंतवणूक एकत्र देणारे साधन - हप्त्यामधील काही भाग विम्यासाठी व काही भाग समभाग व इतर रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी वापरला जातो.
वैयक्तिक अपघात विमा पॉलिसी	<ul style="list-style-type: none"> - या विम्याअंतर्गत एखाद्या अपघातात झालेली शारीरिक इजा, अपंगत्व वा मृत्यूच्या घटनेमध्ये आर्थिक नुकसान भरपाई केली जाते. दिली जाते.
आरोग्य विमा	<ul style="list-style-type: none"> - विमाधारकाच्या आरोग्यविषयक विम्याअंतर्गत औषधोपचार व शस्त्रक्रियेचा खर्च दिला जातो. - यात इन्शुरड हा आरोग्य विमा पॉलिसीचा मालक असतो.
मोटर विमा	<ul style="list-style-type: none"> - यालाच वाहन विमा, कार विमा, किंवा ऑटो विमा म्हणतात. - या अंतर्गत कार्स, ट्रक्स, मोटर सायकल्स व रस्त्यावरील इतर वाहनांचा विमा काढला जातो.

प्रवास विमा	<ul style="list-style-type: none"> - प्रवासामध्ये उद्भवणारे धोके जसे सामान हरवणे वा चोरी होणे, अचानक प्रवास रद्द होणे (आजारपणामुळे) व परदेशात अचानक उद्भवणारा औषधोपचार खर्च इ. या विम्यांतर्गत सुरक्षित केले जातात. - सर्वसमावेशक प्रवास विमा हा पुढील गोष्टींचा विमा असतो. - अचानक उद्भवणारा औषधोपचार खर्च - प्रवास रद्द करावा लागल्याने व अर्धवट सोडावा लागल्याने होणारा तोटा - प्रवासादरम्यान मृत्यू वा अपंगत्व - वैयक्तिक जबाबदारी - सामान हानी
जागा व घराचा विमा	<ul style="list-style-type: none"> - घराच्या ढाच्याला वा घरामध्ये चोरीमुळे होणारे नुकसान. अशा विम्यांतर्गत भरपाईपात्र ठरते. - अशा विम्यांतर्गत घरमालकाचा, घर भाडेकरूचा, पूरामुळे होणारे नुकसान, भूकंपात होणारे नुकसान यांचा विमा काढला जातो.
ग्रुप इन्शुरन्स (विमा)	<ul style="list-style-type: none"> - या अंतर्गत एखाद्या लोकांच्या समुहाचा विमा उतरवला जातो. उदा. एखाद्या सोसायटीचे सभासद, एखाद्या कंपनीचे कर्मचारी इ.

IRDAI (इन्शुरन्स रेग्युलेटरी व डेव्हलपमेंट ऑथॉरिटी ऑफ इंडिया) यांचा कार्यभाग

IRDAI हे भारतातील विमा क्षेत्राचे नियामक आहेत. विमाधारकांच्या हक्कांचे संरक्षण व विमाक्षेत्राची वाढ ही त्यांची प्रमुख उद्दीष्टे आहेत.

प्रकरण ७ : निवृत्ति, निवृत्तिवेतन व मालमत्ता नियोजन

निवृत्तिनंतर वा एखाद्या ठरवलेल्या वयानंतर जेव्हा व्यक्तीला काम न करता इच्छेनुसार नियमितपणे प्राप्त होणारी ठराविक रक्कम म्हणजे निवृत्तिवेतन. निवृत्तिवेतन देणाऱ्या योजना माणसांना वाढत्या वयात आर्थिक स्थैर्य व सुरक्षितता मिळवून देतात. वृद्धापकाळात माणसांकडे नियमित पगार वा उत्पन्नाचा स्रोत उपलब्ध नसतो त्यामुळे निवृत्तिवेतनाचे महत्त्व खूप आहे. आयुष्याच्या उत्तरार्धात ताठ मानेने उत्तम जीवनशैली जगता यावी याकरीता निवृत्तिवेतन नियोजन खूप महत्त्वाचे आहे. निवृत्तिवेतन योजना या नियमित बचत व त्या बचतीची गुंतवणूक करण्याची संधी ग्राहकांना देतात. जेणेकरून निवृत्तिनंतर एक मोठी रक्कम निवृत्तिवेतन म्हणून मिळू शकते.

राष्ट्रीय निवृत्तिवेतन योजना (NPS – नॅशनल पेन्शन सिस्टम)

NPS योजनेअंतर्गत भारतातील निवृत्तिवेतन प्रकारास एक संस्थात्मक रूप मिळाले आहे. तसेच नागरीकांमध्ये निवृत्तिनंतरच्या आयुष्याकरीता बचत करण्याची सवय लावण्याचा हा प्रयत्न आहे. १ मे, २००९ पासून भारतातील सर्व नागरीकांना (ज्यात असंघटीत क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्यांचाही समावेश आहे) स्वतःहून निवृत्तिसाठी पैसे बचत करण्याकरीता योजनेची सुरुवात झाली. यात प्रत्येक ग्राहकाला एक PRAN अर्थात (परमनंट रिटायरमेंट अकाउंट नंबर) दिला जातो. हा क्रमांक एकमेवा द्वितीय असून ग्राहकाच्या हयातीमध्ये हा त्याच्याबरोबर रहातो. संपूर्ण भारतभरामध्ये ग्राहक हाच PRAN वापरतो. NPS ही, भारतीय सरकारची मान्यताप्राप्त अशी भारतीय नागरीकांसाठी (वय १८-६५) योजना आहे. PRAN ग्राहकांसाठी दोन वैयक्तिक खाती उपलब्ध करतो, स्तर १ व स्तर २, ज्यांची वैशिष्ट्ये अशी आहेत.

	स्तर १ (निवृत्तिवेतन खाते)	स्तर २ (गुंतवणूक खाते)
कोणासाठी	सर्व भारतीयांसाठी	स्तर १ मधील ग्राहकांसाठी
बँक खाते आवश्यकता	नाही	आहे
तरलता	काही अटींची पूर्तता केल्यानंतर खात्यातील ठराविक रक्कम काढता येते	ग्राहक त्याच्या इच्छेनुसार पैसे काढू शकतो.
खात्यातून रक्कम हलवणे	शक्य नाही	स्तर २ खात्यातून स्तर १ खात्यात शक्य
कर सवलत	यामध्ये केलेल्या गुंतवणूकी नियमानुसार करसवलतीला पात्र असतात.	यामध्ये केलेल्या गुंतवणूकी नियमानुसार करसवलतीला पात्र नसतात.

NPS मधील गुंतवणूकीचे पर्याय

NPS ग्राहकांसाठी गुंतवणूकीचे विविध पर्याय उपलब्ध आहेत. ते असे,

E (इक्विटी) समभाग - जास्त जोखीम / जास्त परतावा पर्याय - फंड प्रामुख्याने समभागांमध्ये गुंतवणूक करते.

C (कॉर्पोरेट बाँड) - मध्यम जोखीम/मध्यम परतावा - फंड प्रामुख्याने स्थिर रक्कम देणाऱ्या कॉर्पोरेट बाँडमध्ये गुंतवणूक करतात. यात सरकारी कर्जरोखे येत नाही.

G (सरकारी कर्जरोखे) - कमी जोखीम / कमी परतावा - अत्यंत कमी जोखीम असणाऱ्या सरकारी कर्जरोख्यांमध्ये फंडाची गुंतवणूक असते.

A (पर्यायी गुंतवणूक) - जास्त धोका / जास्त परतावा - हा फंड इतर पर्यायी गुंतवणूका जसे की कमर्शियल मॉर्गेंज बँकड सिक्युरिटीज (CMBS), मार्केट बँकड सिक्युरिटीज (MBS), REITS (रिअल इस्टेट इन्व्हेस्टमेंट ट्रस्ट) इ. स्तर २ प्रकारच्या गुंतवणूकी अंतर्गत हा पर्याय उपलब्ध नाही.

सक्रिय निवड पर्याय (अॅक्टिव्ह चॉईस ऑप्शन) - यामध्ये ग्राहक त्याची रक्कम कशा प्रमाणात वरील साधनांमध्ये गुंतवली जाणार ते ठरवू शकतो. यासाठी एक नियम आहे ज्यात साधन पर्याय E अर्थात समभाग गुंतवणूक ७५% हून अधिक असू शकत नाही व पर्याय A मधील गुंतवणूक ५% हून अधिक असू शकत नाही.

स्वयं निवड पर्याय (ऑटो चॉईस ऑप्शन) – या पर्यायात ग्राहकाच्या रकमेची गुंतवणूक लाईफ सायकल फंडमध्ये केली जाते. लाईफ सायकल फंडामध्ये आधी ठरल्याप्रमाणे ग्राहकाच्या वयानुसार वरील विविध पर्यायांमध्ये गुंतवणूक केली जाते. वाढत्या वयानुसार त्याचे प्रमाण आधी ठरल्याप्रमाणे बदलत जाते. वाढत्या वयानुसार, जोखीमेचा अभ्यास करून समभागात कमी व सरकारी कर्जरोख्यांमध्ये प्रमाण वाढत जाते.

NPS मधून बाहेर पडणे :

मुदतीला धरून वागणारे –
स्तर १ मधील गुंतवणूक काढली जाऊ शकत नाही. (खात्याच्या मुदतीआधी बंद करण्याशिवाय)

६० वर्षांच्या आधी
फक्त २०% रक्कम काढता येते
उरलेली ८०% रक्कम निवृत्तिवेतन
घेण्यासाठी वापरली जाते.

६० ते ७० वर्षांदरम्यान एकूण रकमेच्या ६० टक्के
रक्कम काढून घेता येते; कमीतकमी ४० टक्के
रक्कम मान्यताप्राप्त विमा कंपनीकडून निवृत्तिवेतन
घेण्यासाठी वापरायला लागते.

मृत्यूनंतर नामनिर्देशित व्यक्ती
संपूर्ण रक्कम
काढू शकते.

निवृत्तिवेतन क्षेत्रातील पेंशन फंड रेग्युलटरी डेव्हलपमेंट ऑथोरिटी (PFRDA) चा सहभाग –

भारतातील निवृत्तिवेतन क्षेत्राच्या विकासासाठी, प्रोत्साहनासाठी व नियंत्रणासाठी लोकसभेच्या कायदान्वये PFRDA पेन्शन फंड नियामक आणि विकास प्राधिकरण या वैधानिक, नियामक संस्थेची सुरुवात झाली.

- १) निवृत्ति नियोजन – निवृत्तिनंतरचे जीवन म्हणजे एक अद्वितीय व नाट्यमय घटना आहे. तरीही या आयुष्यासाठी योग्य नियोजन केले जात नाही. प्रत्येकाला निवृत्तिनंतर जीवन सुखावह जावे अशी इच्छा असते. सुयोग्य नियोजन न केल्यास हे कधीही शक्य नाही.
- २) हुशारीने नियोजन – अचानकपणे उद्भवणारे खर्च व औषधोपचारांसाठी लागणाऱ्या रकमेसाठी काही रक्कम राखून ठेवा. आपली बचत ही महत्त्वाचे आर्थिक खर्च जसे की मुलांची शिक्षणे, मुलांची लग्न यासाठी गुंतवा.
- ३) गुंतवणूकीचे अवलोकन – आपली गुंतवणूक वेळोवेळी अभ्यास करून आपल्या आर्थिक उद्दीष्टे साध्य होणार आहेत की नाही याचे अवलोकन करावे. या साधनांमधील जोखीम, खर्च व तरलता यांचा पूर्ण अभ्यास करून गुंतवणूक करावी.
- ४) आपल्या निवृत्तिसाठी ठेवलेली बचत इतर कारणासाठी वापरू नका – आपले निवृत्तिसाठी केलेली बचत निवृत्तिपूर्वी इतर कुठल्याही कारणासाठी वापरू नका. कारण असे केल्याने चक्रवाढ व्याजाने वाढणारी आपली रक्कम कमी होऊन भरपूर तोटा होऊ शकतो.

मालमत्ता नियोजन (Estate Planning) (इस्टेट प्लॅनिंग)

स्वतःच्या हयातीमध्ये स्वतः मिळवलेल्या मालमत्तेचे आपल्या वारसदारांना, जवळच्या व्यक्तींना, संस्थाना वाटप करण्याचे नियोजन करणे म्हणजे इस्टेट प्लॅनिंग. यामुळे या व्यक्तींना त्यांना रेखित करून ठेवलेल्या गोष्टी आपल्या मृत्यूनंतर मिळणे सहजसाध्य होते व विशेष खर्चही होत नाही. याकरीता इच्छापत्र (विल) करण्याची आवश्यकता असते.

इस्टेट प्लॅनिंग साधनांचा वापर करून असे करणे सहज शक्य असते. इस्टेट प्लॅनिंगमध्ये खालील गोष्टींचा अंतर्भाव असतो.

इच्छापत्र – हे एक असे कायदेशीर कागदपत्र आहे की ज्याद्वारे आपल्या नावावरील व आपण मिळवलेल्या सर्व मालमत्तांची वाटणी आपल्या मृत्यूनंतर करणे सोपे जाते. अशा प्रकारे होणारे वाटप आपल्या इच्छा व मर्जीनुसार होते. अशाने वाटणीमध्ये कोणत्याही प्रकारे भांडणतंटे होत नाहीत. इच्छापत्र बनवणे अतिशय सोपे आहे.

इच्छापत्र कसे बनवावे ?

- आपल्या चल व अचल मालमत्तांची यादी बनवा.
- कोणाला काय व किती प्रमाणात मिळणार याचा निर्णय घ्या.
- आपल्यानंतर जो हे वाटप करणार त्याचे नाव लिहा.
- शक्यतोवर एखाद्या डॉक्टर वा कायदेतज्ज्ञाची सही घ्या. यामुळे इच्छापत्र सत्यता अधिक वाढते.
- इच्छापत्र नोंदणी करणे अनिवार्य नसले तरी हितावह आहे.
- आपण साध्या कागदावर आपले इच्छापत्र लिहू शकता वा कायदेशीररीत्या बनवू शकता.

इच्छापत्र न केल्याने निर्माण होऊ शकणाऱ्या समस्या

- आपल्या इच्छेप्रमाणे व आपल्याला पाहिजे असलेल्या प्रमाणामध्ये वाटप होऊ शकत नाही.
- वैयक्तिक कायदानुसार मालमत्ता वाटप होते.
- आपले वारसदार व इतर हक्क सांगणारे लोक यात कोर्टकचेऱ्या/खटले होतात जे खूप महागाचे असते.
- अशाने मालमत्तेचे वाटप होण्यास खूप वेळ लागतो व त्यामुळे खर्च वाढतो. वादविवाद झाले नाहीत तरी या कायदेशीर प्रकाराला लागणाऱ्या विलंबामुळे व होणाऱ्या खर्चामुळे मिळणाऱ्या मालमत्तेची किंमत कमी होत जाते.

नामनिर्देशन -

खातेधारकाच्या मृत्यूनंतर त्याचे पैसे ज्या व्यक्तीला मिळतात त्याला 'नॉमिनी' म्हणतात. नॉमिनी हा त्या मालमत्तेचा काळजीवाहू असतो व त्याला त्याच्या वापराचा अधिकार नसतो. नॉमिनेशन (नामनिर्देशन) न केल्यास खातेधारकाच्या मृत्यूनंतर त्याचे पैसे मिळवणे हे वारसदारांकरीता खर्चिक व वेळ लागणारे काम होते. डिमॅट अकाऊंटमध्ये नामनिर्देशन करणे अनिवार्य आहे का? नाही. परंतु असे केल्याने वारसदारांना होणारा त्रास (अकाऊंट धारकाच्या मृत्यूनंतर) कमी होतो.

उदा. सुरेशने एक मुदत ठेव गुंतवणूक केली व मित्राचे नामनिर्देशन केले. रमेश त्याचा नॉमिनी मित्र होता. अशावेळी सुरेशच्या मृत्यूनंतर, ते पैसे रमेशला मिळतील. यानंतर हे पैसे रमेशने सुरेशच्या वारसदारांना द्यायला हवेत. अन्यथा वारसदारांना ही रक्कम कायदेशीर मार्गाने मिळवावी लागते.

मुखत्यारपत्र -

इतर व्यक्तीला आपल्या वतीने कामकाज करायला देण्याचे कायदेशीर कागदपत्र म्हणजे मुखत्यारपत्र. अशामुळे महत्त्वाच्या बाबींमध्ये आपल्या अनुपस्थितीत आपल्या विश्वासू व्यक्ती/संस्थेला काम करण्याचे अधिकार प्राप्त होतात.

या महत्त्वाच्या बाबींमध्ये आपले बँक खाते चालवणे, आपले वाहन विकणे, घर विकत घेणे वा कर्ज घेणे अशा गोष्टी असू शकतात. खरे पहाता मुखत्यारपत्रामुळे आपण करू शकत असलेले जवळपास सर्व व्यवहार करण्याची मुभा आपल्या एजन्टला मिळते.

जो असे अधिकार देऊ शकतो त्याला मुख्य व्यक्ती म्हणतात. अशी मुख्य व्यक्ती काही ठराविक कामांचा वा सर्वसाधारण सगळ्या कामांचा अधिकार एजन्टला देऊ शकते. (एजन्ट म्हणजे अशा अनेक व्यक्ती ज्यांना हा अधिकार/ हे अधिकार दिले जातात.) सामान्य मुखत्यारपत्र हे एजन्टला सर्व व्यवहार जे मुख्य व्यक्ती करू शकते ते देते. तसेच काही ठराविक गोष्टी करण्याचे मुखत्यारपत्र ठराविक गोष्टी करण्याचेच अधिकार एजन्टला देते.

व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर त्याचे/तिचे पैसे/मालमत्ता वाटणीची प्रक्रीया - व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर त्या व्यक्तीचे वारसदार विविध संस्था (जसे की बँका, डिपॉझिटरी, म्युच्युअल फंड, इन्शुरन्स कंपनी) यांना भेटून आपला हक्क सांगतात/ कळवतात. अशा वेळी मृत माणसाचे मृत्यूपत्र या संस्थाना द्यावे लागते. इच्छापत्र केलेले असल्यास, इच्छापत्रानुसार मालमत्ता वाटप होते. अन्यथा कायदेशीररीत्या वारसदारांना मालमत्ता मिळते.

प्रकरण ८ : कर्ज संबंधी प्रॉडक्ट्स

कर्ज म्हणजे दुसऱ्याकडून पैसे घेणे व पुढील काही कालावधीनंतर ते परत करणे. आपली आर्थिक उद्दीष्टे पूर्ण करताना, जर आपली बचत तुटपूंजी पडत असेल. तर कर्ज उभारणी भाग पडते. कर्ज उभारणी केल्यानंतर कर्जाची रक्कम छोट्या छोट्या सुलभ हप्त्यांनी पुढील काही काळात परत करण्याची सुविधा पण घेता येते. अशा सुलभ हप्त्यांना इएमआय (इंकेटेड मंथली इंस्टॉलमेंट) म्हणतात.

कर्ज मिळण्यासाठी लागणारी कागदपत्रे :

- ✓ ओळखपत्र - पासपोर्ट/वाहनचालक परवाना/ व्होटर्स आयडी/पॅन कार्ड (यापैकी एक)
- ✓ रहात्या जागेचे प्रमाणपत्र - लिव्ह अँड लायसेन्स अॅग्रिमेंट/युटिलिटी बिल (ताज्या ३ महिन्यातले), पासपोर्ट (यापैकी एक)
- ✓ ज्या बँक खात्यात वेतनाची रक्कम जमा होत असे त्याचे ३ महिन्याचे स्टेटमेंट
- ✓ ३ महिन्यांची वेतनपत्रिका
- ✓ २ पासपोर्ट आकाराची छायाचित्रे
- ✓ तारण पुरावे

तारण म्हणजे अशा मालमत्ता जी ऋणको धनकोला कर्जाच्या बदल्यात गहाण ठेवण्यास देऊ शकतो. जर ऋणको वा कर्जदार आधी ठरल्याप्रमाणे हप्ते देऊ शकला नाही तर धनको/कर्जपुरवठा करणारा अशा गोष्टी जप्त करू शकतो. त्यांच्या द्वारे तो आपली रक्कम वळती करून घेऊ शकतो.

कर्जदाराच्या अशा मालमत्तेवर कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थेच्या असलेल्या अधिकाराला 'लिन' Lein म्हणतात.

विविध प्रकारची उपलब्ध असणारी कर्जे

बँकींग संस्था वैयक्तिक व व्यावसायिक पातळीवर खालील प्रकारची कर्जे उपलब्ध करून देतात.

कर्ज प्रकार	वैशिष्ट्ये
वैयक्तिक कर्ज	अशा प्रकारची कर्जे कुठल्याही वैयक्तिक कारणांसाठी (जसे कर्जफेड, लग्न खर्च वा प्रवास खर्च) वापरता येतात. याकरीता काहीही तारण ठेवण्याची आवश्यकता नसते.
वाहन कर्ज	वैयक्तिक व व्यावसायिक कारणास्तव नवीन वा वापरलेले वाहन खरेदी करण्यासाठी असे कर्ज दिले जाते.
शैक्षणिक कर्ज	उच्च शिक्षण घेण्यासाठी विद्यार्थी व त्याच्या कुटुंबाला अशा कर्जाची आवश्यकता असते. अशा वेळी संस्थेकडून विद्यार्थ्याला प्रवेश मिळाल्याचा दाखला द्यावा लागतो.
सोने तारण कर्ज	सोने तारण ठेवून त्यावर कर्ज देण्याची सुविधा बँका व इतर वित्तसंस्था देतात.
गृह/घर कर्ज	लोक घर व घर निगडित बाबींसाठी अशा प्रकारचे कर्ज घेतात. जसे नवीन घर खरेदी, घराचे नूतनीकरण, घर वाढविणे इ.

कर्जप्राप्ती करून घेण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे - कर्जाच्या बाबतीत ५C's

बँका कर्ज देण्यापूर्वी भरपूर चिकीत्सा/ पाहणी करतात. बँक व बँक अधिकारी ज्या ५ तत्त्वांचा वापर कर्ज देण्यापूर्वी करतात त्यांना कर्जाची ५'C' म्हणतात.

१) **Capacity** - क्षमता - कर्ज देण्यापूर्वी कर्ज पुरवठा संस्था कर्ज घेणाऱ्या व्यक्तीची परतफेड क्षमता व त्यासाठी असलेला मार्ग याचा अभ्यास करतात व माहिती करून घेतात.

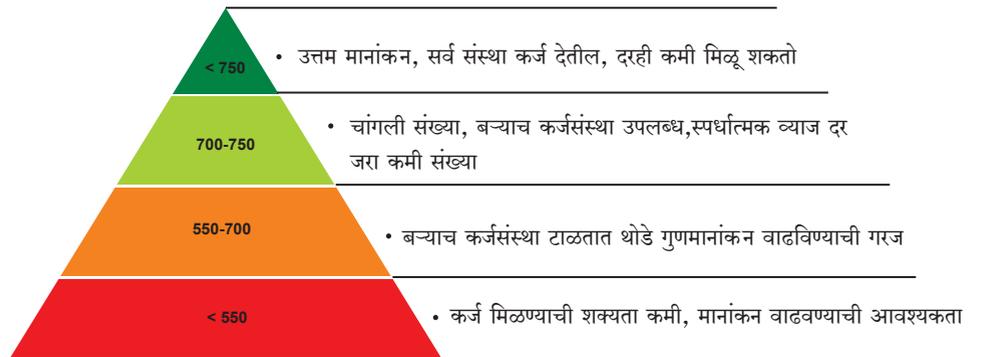
२) **Character** - चारित्र्य - कर्जदार दिलेले कर्ज परत करण्यासाठी विश्वासपात्र आहे का वा संस्था घेतलेल्या कर्जावर परतावा मिळवण्यास सक्षम आहे का याचा सखोल अभ्यास केला जातो.

३) **Capital** – भांडवल – तुम्ही गुंतवलेले भांडवल किती आहे याची माहिती ही कर्जपुरवठा संस्थेला कर्ज देण्यासाठी उपयुक्त ठरते. कारण त्यामुळे आपण स्वतः उचलत असलेली जोखीम लक्षात येते.

४) **Collateral** – तारणक्षमता – कर्ज घेऊन वापरात येणाऱ्या, निर्माण होणाऱ्या गोष्टीची तारण ठेवण्याचा बँका आग्रह धरतात. याकरीता लागणाऱ्या अटी हे दर्शवितात की कर्ज कुठल्या कारणासाठी वापरले जाणार म्हणजे हे बिझनेस चालविण्याकरीता भांडवल आहे की नवीन उपकरणांसाठी लागणाऱ्या खर्चासाठी वापरले जाणार इ.

५) **Credit Score** – पतमानांकन – कर्जाविषयी व कर्जदारांविषयी माहितीचा लेखाजोखा ठेवणाऱ्या संस्था कर्जाचे वाटप करताना महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कर्जदाराने अर्ज भरून दिल्यानंतर बँका व इतर संस्था प्रथम कर्जदाराचे पतमानांकन व पतगुणसंख्या यांचा अभ्यास करतात. जर अशी गुणसंख्या कमी असेल तर कदाचित त्या अर्जाचा विचार देखील केला जात नाही. पण जर अशी गुणसंख्या जास्त असेल तर कर्जपुरवठा संस्था पुढील कार्यवाही चालू करतात व कर्जपुरवठा करण्यास व्यक्ती/संस्था योग्य आहे का याचा विचार करतात. कर्जपत गुणसंख्या ही कर्जदाराची पहिली छाप असते. ही संख्या जितकी जास्त तितकी कर्ज मिळण्याची शक्यता जास्त. परंतु कर्ज द्यायचे की नाही याचा निर्णय पूर्णपणे कर्जपुरवठा करणारी संस्था ठरवते व कर्जदाराच्या पतमानांकनाचा या निर्णयाशी थेट संबंध नसतो.

क्रेडिट इन्फॉर्मेशन ब्युरो इंडिया लिमिटेड – सिबिल (Cibil) पत माहिती ब्युरो (इंडिया) लिमिटेड ही भारतातील कर्जविषयक माहिती पुरवणारी पहिली संस्था आहे. हिलाच क्रेडिट ब्युरो असेही म्हणतात. सिबिल सर्व वैयक्तिक व व्यावसायिक संस्थांना दिलेली कर्ज व क्रेडिट कार्ड संबंधी पॅमेंटची माहिती गोळा करते. या माहितीचा पुरवठा दर महिन्याला बँका व इतर संस्थांना केला जातो. याचा वापर करून कर्जमाहितीपत्र व कर्ज परतफेड पतसंख्या बनवली जाते. जिचा वापर कर्ज देताना केला जातो. या संस्थेला आरबीआय ने परवाना दिला असून २००५ साली बनलेल्या क्रेडिट इन्फॉर्मेशन ब्युरो कायद्यांतर्गत हा दिला गेला आहे. आरबीआय च्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार सर्व क्रेडिट ब्युरोजना दरवर्षी सर्व कर्जदारांची एकदा समग्र कर्जविषयक माहिती सर्व बँका व इतर संस्थांना द्यावी लागते.

कर्ज सापळा टाळण्याची काही तत्त्वे :

उपाय १
योग्य मनोवृत्ती व शिस्त पाळून कर्ज कमी करता येईल. अनावश्यक खर्च टाळा, अनावश्यक खरेदीपासून दूर रहा. आवश्यक असल्यास अशा गोष्टींसाठी पैसे वाचवा व मगच खरेदी करा.

उपाय ५
कर्जात टाकणाऱ्या सगळ्या गोष्टी टाळा. आपल्या जीवनात आवश्यक बदल करून जास्तीत जास्त बचत करा व गुंतवणूक करा.

उपाय २
खूप मोठा कालावधी असला तरी कर्ज परतफेड लवकरात लवकर करण्याचा प्रयत्न करा. जेवढा जास्त वेळ तेवढे जास्त व्याज आपण देतो.

उपाय ६
क्रेडिट कार्डपेक्षा डेबिट कार्ड वापरा. अनावश्यक व उतावळा खर्च व कर्ज टाळता येते.

उपाय ३
क्रेडिट कार्डचा वापर व्यवहार सुलभतेने करण्यासाठी करा, कर्ज घेण्यासाठी करू नका. क्रेडिट कार्डचे बिल महिन्याच्या महिन्याला भरा.

उपाय ७
तुमच्या ताकदी एवढेच खर्च करा व क्रेडिट कार्डवरच्या कर्जापासून दूर रहा.

उपाय ४
क्रेडिट कार्ड म्हणजे फुकट पैसा नव्हे हे लक्षात ठेवा.

प्रकरण ९ : विविध सरकारी योजना – बचत व गुंतवणूकीसाठी पर्याय

सरकारी योजना :

भारत सरकार लोकांकडून मुदत ठेवी उभारते व त्यातील काही करबचत योजना असतात. नॅशनल सेव्हिंग्स सर्टिफिकेट, किसान विकास पत्र, पोस्ट ऑफिस बचत सर्टिफिकेट, सुकन्या समृद्धी योजना, पब्लिक प्रॉव्हिडंट फंड इ. सरकारी योजना आहेत. ठराविक कालावधीकरीता ठराविक व्याजदर देणाऱ्या अशा या योजना असतात.

यातील काही अलीकडील योजना खालीलप्रमाणे :

योजना	वैशिष्ट्ये
सुकन्या समृद्धी योजना	<ul style="list-style-type: none"> उद्दीष्टे : स्त्री अपत्यांच्याकरीता कल्याण योजना कोण खाते उघडू शकेल? १० वर्षांपेक्षा कमी वय असणाऱ्या बालिकांचे पालक (नैसर्गिक वा कायदेशीर) जास्तीत जास्त खाती संख्या : दोन मर्यादित, दुसऱ्या वेळी जुळ्या मुली झाल्यास वा पहिल्या वेळी ३ मुली झाल्यास ३ पर्यंत मर्यादित कर वजावट - आयकर कायदा कलम ८०क च्या अंतर्गत नियमाप्रमाणे मुदतपूर्व खाते बंद करणे : जमा करणाऱ्या खातेधारकाचा मृत्यू झाल्यास वा दुर्धर व्याधी निर्माण झाल्यास (येथे सरकारी दाखला जो केंद्र सरकार प्रमाणित असेल तो लागतो. खाते पुनरुज्जीवन/अनियमित हप्ते. असे पुनरुज्जीवन करताना दंड भरावा लागतो. पैसे भरण्याची पद्धत-रोकड/चेक (धनादेश)/डिमान्ड ड्राफ्ट (डीडी) द्वारे पैसे काढणे : मुलगी १८ वर्षाची झाल्यानंतर तिच्या उच्च शिक्षणाकरीता वा विवाहाकरीता एक वर्ष आधी जमा असलेल्या रकमेचा काही भाग काढता येतो.
प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY)	<ul style="list-style-type: none"> ऑगस्ट २०१४ मध्ये प्रत्येक बँक खाते नसलेल्या व्यक्तीला आर्थिकदृष्ट्या विकसित करण्यासाठी व आर्थिक सर्वसमावेशकता वाढविण्यासाठी ही योजना अंमलात आणली गेली. बँकींग, बचत खाते व मुदत ठेव खाते, कर्ज, विमा, निवृत्तिवेतन, इ. सारख्या सर्व आर्थिक योजना व सुविधा सर्व भारतीयांना परवडेल अशा रीतिने उपलब्ध करून देण्यासाठी. असे खाते कोणत्याही बँकेमध्ये वा बँक मित्राकडे उघडता येते. खाते उघडल्याने मिळणाऱ्या सुविधा <ul style="list-style-type: none"> शून्य जमा खाते रूपे डेबिट कार्ड अपघाती विमा योजना व जीवन विमा योजनांचा लाभ - ग्राहकाचा मृत्यू झाल्यास, हप्ता भरला असल्यास (अटी व शर्ती लागू) प्रत्येक घरातील एका व्यक्तीच्या खात्याला अधिक रक्कम काढण्याची (ओव्हरड्राफ्ट) सवलत मोबाईल बँकींग सुविधा, जमा पहाणे व रक्कम दुसऱ्या खात्यात पाठवणे जमा रकमेवर व्याज कमीत कमी जमा असण्याची अट नाही सरकारी योजनांचा थेट लाभ विमा व निवृत्ति योजनांचा मार्ग उपलब्ध किमान रकमेची अट पाळल्यास चेक बुक सुविधा

- * ओव्हरड्राफ्ट ही एक अशी योजना आहे ज्या अंतर्गत बँक ग्राहक छोट्या कालावधीकरीता कर्ज घेऊन ते ठरलेल्या कालावधीत परत करण्याचे वचन बँकेला देतात. यामुळे त्यांच्या तातडीच्या गरजा भागू शकतात.

B सरकारने चालवलेल्या सामान्य विमा योजना :

१. प्रधान मंत्री सुरक्षा विमा योजना -

- १८ ते ७० वर्षे वयोगटातील बँक खातेधारकांसाठी अपघाती विमा सुरक्षा
- ठराविक रकमेचा हप्ता विमाधारकाच्या खात्यामधून स्व-वजावट सूचने अंतर्गत कापला जातो.
- एकाच बचत खात्यामध्ये सुविधेचा लाभ घेता येऊ शकतो.
- अपघातामध्ये येणाऱ्या पूर्ण व अर्ध अपंगत्वाचा विमाही अंतर्भूत

२. प्रधान मंत्री जीवन ज्योती विमा योजना :

- १८ ते ५० वर्षे वयोगटातील बँक खातेधारकांसाठी आयुर्विमा योजना
- ठराविक वार्षिक विमा हप्ता बँक खात्यातून वळता केला जातो.
- एकाच बचत खात्यामधून सुविधेचा लाभ घेता येईल.

३. प्रधान मंत्री जन आरोग्य योजना - आयुष्मान भारत

- गावागावातील गरीब, दुर्लक्षित लोकांना व ठराविक व्यवसाय करणाऱ्या शहरातील कामगारांना व त्यांच्या कुटुंबियांना
- कुटुंबाचे वय, आकार व लिंग यावर मर्यादा नाही.
- २०११ चा सोशियो इकॉनॉमिक कास्ट सेन्ससमध्ये असलेल्या सर्व कुटुंबांना
- इस्पितळात भरती झाल्यास पैसे भरण्याची आवश्यकता नाही.
- विमा उतरवण्या आधी असणाऱ्या सर्व व्याधी अंतर्भूत व इस्पितळात दाखल करण्यापूर्वी व नंतरचा खर्चही विमा कवचात अंतर्भूत.
- कुठल्याही सरकारी वा खाजगी दवाखान्यात भरती होता येईल.

४. प्रधान मंत्री फसल विमा योजना

- शेतकऱ्यांना पिकाच्या अपयशापासून सुरक्षित करण्यासाठी पीक विमा योजना
- जर पीक काही कारणास्तव आले नाही तर गेल्या ७ वर्षातील सरासरी पीक व प्रत्यक्ष पीक यातील फरकानुसार भरपाई दिली जाईल. नुकसान भरपाई ही सरकारने जाहीर केलेल्या पिकाच्या जोखीमेच्या तुलनेत दिली जाईल.
- ज्या शेतकऱ्यांनी व्यावसायिक कर्जे घेतली आहेत त्यांना ही योजना अनिवार्य आहे.
- ह्या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना पिकाला निर्माण होणाऱ्या विविध प्रकारच्या धोक्यांपासून संरक्षण दिले जाते (उदा.दुष्काळ, कमी पाऊस, पूर, महापूर, किडी व रोग, जमीन स्खलन, नैसर्गिक आग (वणवा), वीज पडणे, गारपीट, चक्रीवादळ, वादळ, तुफान इ.)
- पीक आल्यानंतर १४ दिवसांपर्यंत झालेले तोटे या अंतर्गत सुरक्षित केले जातात.

C. सरकारने चालवलेल्या निवृत्तिवेतन योजना :

अटल पेन्शन योजना (APY)

- असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या नागरीकांना निवृत्तिवेतन देण्याच्या दृष्टीने ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. बँक खाते असलेल्या सर्वव्यक्ती या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात.
- इतर कोणत्याही सरकारी योजने अंतर्गत लाभ मिळू न शकणाऱ्या असंघटीत क्षेत्रातील सर्व कामगारांना एक ठराविक रक्कम निवृत्तिवेतन म्हणून मिळावी हा या योजनेचा हेतू आहे.
- या योजनेत भाग घेण्यासाठी कमीत कमी वय १८ वर्षे व जास्तीत जास्त वय ४० वर्षे आहे.
- ६० वर्षे वय होण्याआधी या योजनेतून बाहेर पडता येत नाही. अपवाद ग्राहकाचे निधन वा दुर्धर व्याधी. परंतु ग्राहकाच्या मृत्यूनंतर त्याची पत्नी/तिचा पती ही योजना चालू ठेवू शकतात.

कर्ज देणाऱ्या सरकारी योजना :

१. विद्यालक्ष्मी संकेतस्थळामार्फत शैक्षणिक कर्ज सुविधा

- या योजनेचे उद्दीष्ट म्हणजे विद्यार्थ्यांना सोप्या व सुकर मार्गाने शैक्षणिक कर्ज उपलब्ध व्हावे जेणेकरून कुठल्याही गरजू विद्यार्थ्यांला शिक्षण पैशाअभावी अर्धवट सोडण्याची वेळ येऊ नये.
- या संकेतस्थळावर जाण्यासाठी पुढील पत्ता वापरा. www.vidyalakshmi.co.in
- विद्यार्थ्यांना या ठिकाणी विविध बँका देत असलेल्या शैक्षणिक कर्ज योजनांची माहिती मिळते.
- एका अर्जामार्फत विद्यार्थी कर्ज मागणी करू शकतात.
- एकाच अर्जातून एकाहून जास्त बँकाना विद्यार्थी कर्जाचा अर्ज पाठवू शकतात.
- ही वेबसाईट राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती संकेतस्थळाला जोडलेली असून, सरकारी शिष्यवृत्तीसाठी विद्यार्थी अर्ज करू शकतात.
- विद्यार्थी कधीही व कोठूनही त्यांच्या अर्जाची स्थिती संकेतस्थळाच्या डॅश बोर्डमधून घेऊ शकतात.

२. प्रधान मंत्री आवास योजना :

- कमी मिळकत वा मध्यम मिळकत वा आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी ही गृहकर्ज मदत योजना आहे.
- नागरीक त्यांचे पहिले घर विकत घेताना वा पहिले घर बांधताना, या योजनेतून मदत घेऊ शकतात.
- ज्या कुटुंबानी केंद्र सरकारकडून घर बांधणीसाठी भूतकाळात मदत घेतली आहे वा त्यांचे भारतात घर आहे वा त्यांच्या सहचारिणीच्या/सहचाराच्या नावावर गृहकर्ज घेतलेले आहे अशा व्यक्तींना या योजनेचा लाभ घेता येत नाही.
- विकत घेतलेले घर वेळोवेळी जाहीर केलेल्या या योजनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार असले पाहिजे.

३. प्रधान मंत्री मुद्रा योजना :

- लघु व मध्यम उद्योगांकरिता उद्योजकांना कर्ज देण्याची ही योजना आहे.
- यामध्ये शिशु, किशोर व तरुण अशा योजना (ज्या कर्जाच्या रकमेवरून ठरवल्या जातात) समाविष्ट आहेत.
- पात्रता निकष - कर्जदार खालीलपैकी असावा : असंघटीत लघु उद्योग, वैयक्तिक व्यवसाय भागीदारीतील व्यवसाय, छोटे उत्पादक, सेवा पुरवणारे व्यवसाय, दुकानदार, फळवाले, फेरीवाले, भाजीवाले, ट्रकचा व्यवसाय करणारे, अन्न व्यवसाय करणारे व शहरी तसेच ग्रामीण भागातील लघुउद्योजक.
- याकरीता लागणारी महत्त्वाची कागदपत्रे - ओळखपत्र, विकत घेतलेल्या वस्तूचे दरपत्रक व वर्गीकरण प्रमाणपत्र.

प्रकरण १० : कर बचत योजना

आयकर म्हणजे तुमच्या उत्पन्नातील काही भाग जो सरकारला भरला जातो. याचा उपयोग सरकार देश चालवण्यासाठी येणाऱ्या विविध खर्चासाठी करते. यात देशांतर्गत पायाभूत सोयीसुविधा उभारणी, राज्य व केंद्र शासन कर्मचाऱ्यांचे वेतन इ. खर्च समाविष्ट असतात. आयकर कायदा १९६१ व वेळोवेळी करण्यात आलेले कायदे यातील तरतूदीनुसार विविध प्रकारची कर आकारणी केली जाते.

कर

आयकर प्रत्येक व्यक्ती, हिंदू अविभाज्य कुटुंब, व्यक्तीसमूह, व्यक्तींची संघटना, संस्था व इतर सर्व उत्पन्न मिळवणाऱ्या कायदेमान्य संघटना भरतात. आयकराची आकारणी वर्षभराच्या उत्पन्नावर केली जाते. यासाठी आयकर कायदानुसार १ एप्रिल ते ३१ मार्च (पुढील वर्षातील) असे वर्ष गणले जाते. यासाठी कायदा मागील वर्ष व करमोजणी वर्ष असे दोन भाग मानतो. ज्या वर्षात उत्पन्न मिळवलेले असते ते मागील वर्ष व ज्या वर्षात कर आकारला जातो ते करमोजणी वर्ष धरतात.

आयकर कायद्याच्या अंतर्गत मिळणारी कर वजावट

कलम	ठळक वैशिष्ट्ये
कलम ८०क	आयुर्विमा हसा, प्रॉव्हिडंट फंड, म्युच्युअल फंडची ईएलएसएस योजना, ५ वर्षे मुदतीची विशेष बँक मुदत ठेवीमधील गुंतवणूक, एनपीएस अकाऊंटमधील योगदान (स्तर १ मधील), नॅशनल सेव्हिंग सर्टिफिकेट, घरकर्जातील मुद्दल परतफेड, इ. मधील गुंतवणूकीला लागू असणारी सवलत
कलम ८०ककड (१ब)	- वरील कलमांतर्गत मिळालेल्या कर वजावटीनंतर त्याहून अधिक - विभाग ८० क क इ अंतर्गत व्यक्तीने केलेली NPS गुंतवणूक
कलम ८०ड	- या विभागा अंतर्गत आरोग्य विमा (स्वतःचा, पती/पत्नीचा, अवलंबून असणाऱ्या आई वडीलांचा व अवलंबून मुलांचा) समाविष्ट आहे.
कलम ८०जी	राष्ट्रीय बालविकास निधी, राष्ट्रीय महत्वाची विद्यापीठ वा संस्था, प्रधानमंत्री विकास निधी, उदार विश्वस्त संस्था इत्यादींना दिलेल्या देणग्या या कलमांतर्गत करपात्र उत्पन्नामधून वजा केल्या जातात
कलम ८० टटअ	- बचत खात्यावर मिळालेले व्याज करपात्र असते. - व्यक्ती वा हिंदू अविभाज्य कुटुंबासाठी असते. - बँक बचत खाती, पोस्ट ऑफीस व सहकारी बँक खात्यांवर लागू
कलम २४	- घर खरेदीकरीता, घर नूतनीकरणकरीता घेतलेल्या कर्जावरील व्याज यात मोडते - १ एप्रिल १९९९ नंतर घेतलेल्या कर्जावर लागू

आयकर परतावा भरण्याची शेवटची तारीख दरवर्षी ३१ जुलै असते.

* वाचकांनी वेळोवेळी झालेले बदल व मार्गदर्शक तत्त्वे तपासून घ्यावीत.

प्रकरण ११ : अनधिकृत गुंतवणूक सल्लागार आणि पॉझी (Ponzi) योजनेच्या विरूद्ध बाळगायची सावधगिरी.

पॉझी योजना :

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला अशी घोटाळा योजना बनवणाऱ्या चार्ल्स पॉझीच्या नावाने अशा योजना ओळखल्या जातात. पॉझीच्या कुप्रसिद्ध होण्याआधीही अशा योजना अस्तित्वात होत्याच. गुंतवणूकदारांना जास्त परताव्याचे आमिष दाखवत बनवलेली गुंतवणूक घोटाळा योजना म्हणजे पॉझी योजना. अशी योजना जुन्या गुंतवणूकदारांना अधिक परतावा हा त्यांच्या स्वतःच्या व नवीन गुंतवणूकदारांच्या गुंतवणूकीतूनच देते. त्यात योजनेच्या नफ्याचा काहीही भाग नसतो. ज्या प्रकारचा परतावा अशा योजना जाहीरात करतात व देतात, त्याकरीता सतत वाढणाऱ्या गुंतवणूकीचा ओघ लागतो ज्याकरीता सतत नवनवीन गुंतवणूकदार यावेच लागतात.

पॉझी योजना नवीन गुंतवणूकदारांना अधिक परताव्याचे आमिष दाखवून व कमी वेळात अति जास्त परतावा देऊन आकर्षित करतात. जास्त गुंतवणूकदार झाल्यानंतर अशी योजना अधिकाऱ्यांच्या नजरेस येते वा तशी शक्यता वाढते. अशी वेळ आल्यानंतर अशी योजना सुरू करणारा, जमलेले सर्व पैसे घेऊन पसार होतो असा अनुभव आहे. अशा योजना स्वतःच्या भारानेच बंद पडतात. कारण नवीन गुंतवणूकीचा ओघ कमी झाला की सांगितलेला परतावा देणे शक्य होत नाही. अशी योजना यातील मिळकत परत देणाऱ्या रकमेपेक्षा कमी असल्याने अपयशीच ठरणार असते. कधीकधी अधिकारी अशा योजनांवर आधीच धाड घालतात व त्या बंद होण्याआधीच त्यांच्यावर कारवाई करतात.

या कशा ओळखाव्यात ?

पॉझी योजना ओळखण्याचे काही मार्ग :

कमी जोखीम पण भरपूर जास्त परतावा :

प्रत्येक गुंतवणूक योजना ही काही प्रकारची जोखीम घेऊन येते. जास्त परतावा, जास्त जोखीम. जास्त परतावा खात्रीलायक देणारी प्रत्येक गुंतवणूक ही संशयास्पद असते.

सातत्याने मिळणारा परतावा :

गुंतवणूक योजनांचा परतावा हा कमी जास्त होत असतो. आजुबाजूच्या अर्थक्षेत्रातील उतारचढावांना न जुमानता सातत्याने परतावा देणाऱ्या योजनांबद्दल साशंक असावे.

अनोंदणीकृत गुंतवणूक :

साधारणपणे पॉझी योजना कुठल्याही नियामकाकडे नोंदणीकृत नसतात. अशा नोंदणीमुळे गुंतवणूकदारांना योजनेविषयी सर्व माहिती मिळते. ज्यात कंपनीचे नियामक मंडळ, सुविधा, सेवा व अर्थस्थितीचा समावेश असतो.

अनधिकृत विक्रेते :

कुठल्याही गुंतवणूक योजनेसाठी नियंत्रकाची परवानगी व राज्य शासनाच्या सिक्युरिटीज कायद्याची मान्यतापात्र अशा व्यावसायिकांच्या व संस्थांच्या मार्फत विक्री करावी लागते. बऱ्याचदा पॉझी योजना या अनधिकृत व्यक्ती व अनधिकृत संस्थांमार्फत विकल्या जातात.

अपारदर्शक माहिती :

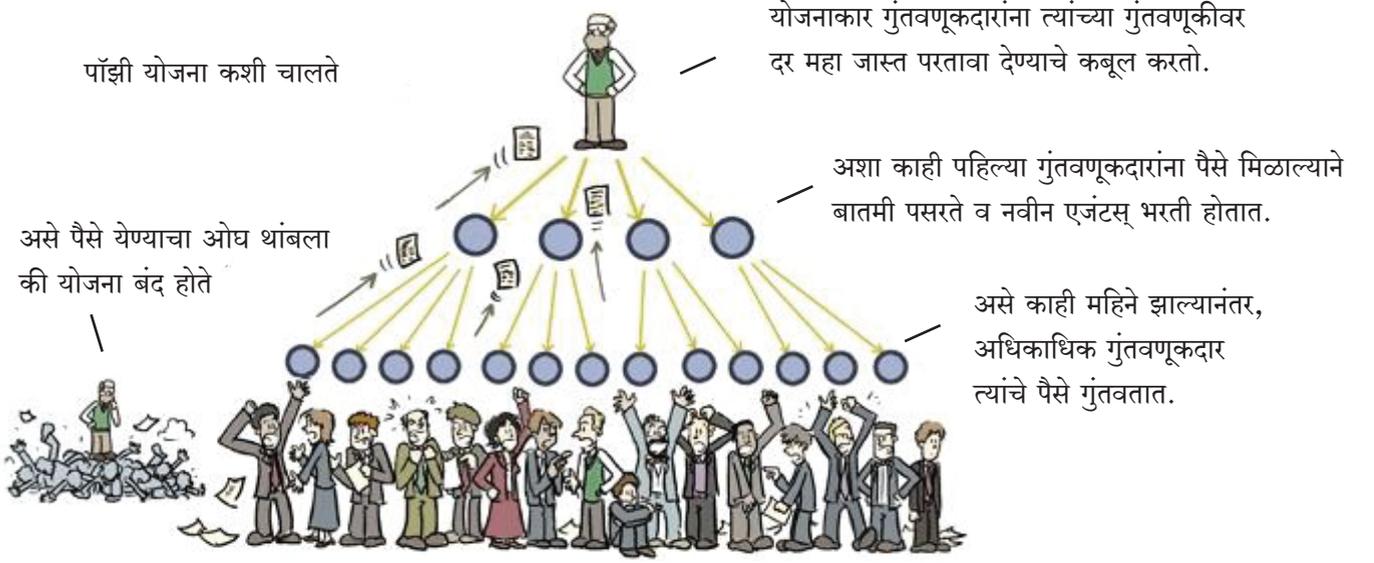
तुम्हाला कळत नसलेल्या वा माहिती संपूर्ण मिळत नसलेल्या गुंतवणूक योजनांपासून दूर रहा. खात्याच्या हिशोबामध्ये चुका आढळल्यास, फंड योग्य प्रकारे गुंतवणूक करत नसल्याचे लक्षण असू शकते.

परतावा मिळण्यामध्ये अडथळे :

परतावा मिळण्यामध्ये वा गुंतवणूकीचे पैसे परत मिळण्यामध्ये अडचणी येत असतील तर त्याबद्दल साशंक रहावे. पॉझी योजनांमध्ये गुंतवणूकदारांनी गुंतवणूक ठेवून द्यावी म्हणून त्यांना अशा वेळी अधिक परताव्याचे आमिष दिले जाते.

पॉझी योजना / मनोरा योजना रचना

सावधानता बाळगा (पॉझी योजना) फसले जाऊ नका

अशा घोटाळ्यांपासून संरक्षण :

अशा अनधिकृत योजनांमध्ये भारतामध्ये गेल्या काही दिवसात अनेक गुंतवणूकदारांनी त्यांचे पैसे गमावले. पश्चिम बंगालमधील शारदा घोटाळा आणि सहारा योजनेमध्ये केलेला पैशांचा अपहार ही अशी काही उदाहरणे आहेत. अशा घोटाळेबाज संस्थांच्या आमिषांना बळी न पडता गुंतवणूकदारांनी सावधपणा दाखवला पाहिजे. अशा संभाव्य धोक्यांची माहिती घेऊन आपण आपले पैसे सुरक्षित ठेवू शकता.

ऑनलाइन होणारा घोटाळा

तुम्हाला एक फसवी मेल येते जी एखाद्या खात्रीशीर व कायदेशीर कंपनीकडून आल्यासारखी वाटते. परंतु त्यातील बटणावर दाबल्या नंतर फसव्या संकेतस्थळावर नेले जाते. ज्या कंपनीच्या विश्वासाहतेला तपासता येत नाही अशा संकेतस्थळावर गुंतवणूक करू नका वा दान करू नका वा खरेदी करू नका. यामुळे आपण सुरक्षित रहाल.

मार्केटींग घोटाळा

घोटाळा

गुंतवणूक घोटाळा

तुम्हाला एखाद्या व्यवसायात गुंतवणूक करण्यासाठी किंवा मालाची किंमती करण्यासाठी खरेदी करण्यासाठी उद्युक्त केले जाते. तुम्हाला अजून लोकांना आणण्यास सांगितले जाते. थोड्या दिवसांनंतर नवीन भरती थांबते. यानंतर योजनाकार गायब होतो व तुमचे पैसे जातात

लॉटरी घोटाळा

“अधिनंदन! आपण लॉटरी जिंकला आहात. तुम्हाला लॉटरीची रक्कम मिळवण्यासाठी / बक्षीस मिळवण्यासाठी एक छोटी रक्कम शुल्क म्हणून वा कर म्हणून द्यावी लागेल.” अधिकृत लॉटरी विक्रेते कधीही विजेत्यांकडून शुल्क आकारत नाहीत.

घोटाळा

क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड घोटाळा

तुमचे क्रेडिट कार्ड वा डेबिट कार्ड जेव्हा दुसरी व्यक्ती वापरते त्यावेळी असा घोटाळा होता. अशी व्यक्ती तुमच्या परवानगीशिवाय तुमच्या कार्डाची माहिती व पिन वापरते. म्हणून पिन कोणाबरोबरही शेअर करू नका.

क्रेडिट कार्ड

जिव्हाळ्याचे संबंध वापरून केलेला घोटाळा

समआवडीच्या व समछंदांच्या समूहामधील एक बनून तुमच्याकडून पैसे घेतले जातात. कधीकधी असे घोटाळे गुंडाळून टाकले जातात.

सल्ला-१

खूप आकर्षक अशा योजनांना बळी पडू नका. प्रॉडक्टचे स्वरूप काय आहे किंवा आपले पैसे कुठे गुंतवण्यात येणार आहे या विषयी तुम्हाला स्पष्ट माहिती नसेल तर त्या वस्तू खरेदी करू नका.

सल्ला-२

परतावा जास्त मिळत आहे म्हणून अपरिचित प्रॉडक्ट्समध्ये गुंतवणूक करू नका. कंपनीनी पार्श्वभू व आर्थिक कामगिरी यांचा सखोल अभ्यास करा. तुम्ही ज्या प्रॉडक्ट्समध्ये गुंतवणूक करणार आहात त्यात तुम्हाला जमेल एवढे जोखीम आहे की जास्त आहे त्याचा सुद्धा विचार करावा.

अनधिकृत गुंतवणूक सल्लागारांच्या बाबतीत बाळगायची सावधगिरी :

सेबी (इन्वेस्टमेंट एडव्हायजर) रेग्युलेशन्स २०१३च्या अंतर्गत सेबी गुंतवणूक सल्लागारांची नोंदणी करते. जी व्यक्ती पैसे घेऊन स्वतःच्या अशिलांना, अन्य व्यक्तींना अथवा लोकांच्या समूहाला गुंतवणूकीचा सल्ला देते व स्वतःला कुठल्या दुसऱ्या नावाने ओळखवून घेत असे अशी व्यक्ति म्हणजे गुंतवणूक सल्लागार.

अशा नियमावलीचे उद्दीष्ट हे गुंतवणूक सल्ला ज्यात कोणत्याही प्रकारे गुंतवणूकीचा, खरेदीचा, विक्रीचा, समभाग व इतर रोखे प्रकारात गुंतवणूक करण्याचा सल्ला दिला जातो त्याचे नियमन करणे हे आहे. अशा प्रकारचा सल्ला हा लिखित, तोंडी किंवा इतर कोणत्याही स्वरूपात ग्राहकाच्या भल्यासाठी दिला जाते. यात आर्थिक नियोजनही मोडते. अशा प्रकारचा सल्ला जर वृत्तपत्रातून, मासिकातून, इतर दृक्श्राव्य माध्यमातून जो आम जनतेकरीता उपलब्ध असेल तर त्याला गुंतवणूक सल्ला या नियमांतर्गत म्हणत नाहीत. गुंतवणूक सल्लागारांना सेबीकडे नोंदणी करणे अनिवार्य असते व त्यांना नियमावलीचे पालन करावे लागते.

सेबीच्या नोंदणीशिवाय गुंतवणूक सल्लागार बनणे बेकायदेशीर आहे. सेबी अशा बेकायदेशीर कामांना थांबवण्यासाठी प्रयत्नशील असते. काही अनभिज्ञ किंवा बेईमान व्यक्ती अशा प्रकारे नोंदणी करत नाहीत व नियमावलीचे पालन करत नाहीत. गुंतवणूक सल्लागाराने कुठल्याही प्रकारे रोकड किंवा रोखे न हाताळता फक्त सल्ला देणे अपेक्षित आहे.

अशा प्रकारे नोंदणीकृत व अनोंदणीकृत व्यक्तींकडून केल्या जाणाऱ्या गैरवर्तनांचा सेबीकडे लेखाजोखा ठेवला जातो. अशापैकी काही तक्रारी खाली दिल्या आहेत.

- गुंतवणूक सल्लागाराने खात्रीलायक परतावा मिळण्याचे सांगणे.
- खूप जास्त परताव्याचे प्रलोभन दाखवत खूप जास्त शुल्क आकारणे.
- ग्राहकाच्या जोखीमक्षमतेचा विचार न करता त्याला साधनविक्री करणे. अशा वेळी तक्रार आल्यानंतर आणखी अधिक परतावा मिळवून झालेला तोटा भरून काढतो असे सांगून आणखीन धोकादायक गुंतवणूक करणे.
- ग्राहकाच्या वतीने समभाग खरेदी विक्री करणे.
- ग्राहकाला न सांगता अचानक जास्त जोखीम असलेल्या साधनांमध्ये गुंतवणूक करणे.
- गुंतवणूक सल्लागाराच्या वाईट सेवा देण्याने झालेला ग्राहकाचा तोटा.
- रिफंड संबंधी वाद

यामुळे गुंतवणूकदारांनी या गोष्टींची माहिती करून घेत सावधगिरी बाळगली पाहिजे. अशा प्रकारच्या भूलथापांना बळी न पडता, गुंतवणूक तज्ज्ञ म्हणवणाऱ्यांपासून स्वतःचा बचाव केला पाहिजे. सेबी (इन्वेस्टमेंट एडव्हायजर) रेग्युलेशन्स २०१३ अंतर्गत नोंदणी केलेल्या गुंतवणूक सल्लागारांकडूनच सल्ला घ्यावा. अशा व्यक्तींची यादी www.sebi.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.

गुंतवणूक सल्लागारांशी व्यवहार करताना हे करा / हे करू नका.

हे करा	हे करू नका
सेबी नोंदणीकृत गुंतवणूक सल्लागारांबरोबर व्यवहार करा.	अनोंदणीकृत लोकांबरोबर व्यवहार करू नका.
सेबी नोंदणी क्रमांक पहा. अशी यादी सेबीच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.	गुंतवणूक सल्ल्यांच्या नावाखाली दिलेल्या टिप्सवर जाऊ नका.
सेबीचे अधिकृत प्रमाणपत्र असल्याची खात्री करा.	गुंतवणूक सल्लागाराकडे पैसे देऊ नका.
गुंतवणूक सल्लागाराला सल्ला देण्याचे शुल्क द्या.	खात्रीलायक परताव्याला बळी पडू नका.
असे शुल्क बँक खात्यामार्फतच द्या व दिल्याचा तपशील लिहून ठेवा.	हाव सारासार विचारक्षमतेच्या वरचढ होऊ देऊ नका.
तुमच्या जोखीम क्षमतेविषयी जाणून घ्या.	आकर्षक व्याजदर / परतावा देणाऱ्या प्रलोभनां पासून दूर रहा.
ह्या क्षमतेनुसार सल्ला देण्याची मागणी करा.	फक्त दूरध्वनीवरून सल्ला देणाऱ्यांपासून सावध रहा.
सर्व वैध प्रश्न विचारून, तुमचे शंकांनिरसन करून मगच सल्ल्याप्रमाणे अनुकरण करा.	परत परत आलेले एस एम एस वा फोन कॉल्सच्या मुळे गुंतवणूक करू नका.
गुंतवणूक योजनेमधील जोखीम / परतावा समीकरण, तरलता व सुरक्षितता यांचा अभ्यास करून मगच गुंतवणूक करा.	गुंतवणूक सल्लागारांनी दिलेल्या मर्यादित काळाच्या सवलती, बक्षीसे इ.ला बळी पडू नका.
अटी व शर्ती लिखित स्वरूपात व स्टॅम्प करून घ्या. त्यावर स्वाक्षरी आहे की नाही ते पहा. शुल्क सल्ला स्वरूप, शिफारस केलेले समभाग इ. नमूद केले आहेत ना ते तपासा.	गुंतवणूक ध्येय व जोखीम क्षमता यांचा विचार न करता गुंतवणूक करण्याची घाई करू नका.
सर्व व्यवहारांबद्दल सजग रहा.	
तक्रारीकरीता योग्य संस्थांकडे जा. सेबीला असे खात्रीलायक परतावा देणाऱ्या सल्लागारांविषयी माहिती द्या.	

प्रकरण १२ : तक्रार निवारण प्रणाली

स्कोअर्स (SCORES) SEBI Complaint Redressal System

सेबीने SCORES नावाच्या वेब बेस्ड तक्रार निवारण प्रणालीची सुरुवात केली आहे. या SCORES सेवेची सुरुवात ही अशा चिडलेल्या तक्रारदारांसाठी केली आहे ज्यांच्या रोखे बाजार संबंधी तक्रारीची दखल नोंदणीकृत कंपनी वा बाजारातील नोंदणीकृत संस्था यांच्याकडून घेतली गेली नाही.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला अशी तक्रार असते तेव्हा प्रथम तो/ती व्यक्ती तिची कंपनी, शेअर बाजार वा दलाल यांना संपर्क करून तक्रार नोंदवते. जर या तक्रारीचे निवारण तक्रारदाराच्या मनासारखे झाले नसेल वा समाधानकारक नसेल, तेव्हा अशी व्यक्ती स्कोअर्स या संकेतस्थळावर तक्रार नोंदणी करू शकते.

यासाठी तुम्हाला <http://scores.gov.in> या संकेतस्थळावर जावे लागते. आपल्याकडे संकेतस्थळाचा युजर आयडी व पासवर्ड असेल तर आपण रजिस्टर/लॉग-ईन वर दाबून आपली तक्रार नोंदवू शकता. जर आपण प्रथमतः वापरणारे असाल तर प्रथम 'रजिस्टर हिअर' वर दाबून आपली वैयक्तिक माहिती (जसे नाव, पत्ता, मोबाईल नं. इ.) भरावी लागते. मग आपल्या तक्रारीचा प्रकार निवडावा लागतो. यात लिस्टेड कंपनी, शेअर रजिस्ट्रार व ट्रान्स्फर एजंट, ब्रोकर/स्टॉक एक्सचेंज, डिपॉझिटरी पार्टीसिपंट/डिपॉझिटरी, म्युच्युअल फंड, इतर संस्था, सेबीला माहिती अशा गोष्टी येतात. यानंतर तक्रारीची सविस्तर माहिती द्यावी लागते. एकदा सर्व माहिती भरून झाली की आपली तक्रार नोंदवून घेतली जाते.

यानंतर सेबी ती तक्रार त्यांच्या कक्षेत आहे का याचा अभ्यास करते. जर नसेल तर सेबी ती तक्रार संबंधित संस्थाकडे पाठवते. गुंतवणूकदाराला लेखी उत्तर देणे आणि केलेल्या कारवाईबद्दल सेबीला ३० दिवसांत कळवणे ही सूचना त्या संस्थेला दिली जाते

जोड कागदपत्रे :

पीडीएफ फॉर्मॅट मधील २ एमबी आकारापर्यंतची जोड कागदपत्रे इलेक्ट्रॉनिक रूपात लावली जाऊ शकतात. याहून जास्त आकाराचा डाटा असल्यास सेबीकडे पोस्टाने पाठवली जातात.

नोंदणी क्रमांक :

तक्रार नोंदणी यशस्वीरित्या झाल्यानंतर एक युनिक तक्रार नोंदणी क्रमांक दिला जातो. हा पुढील पाठपुराव्यासाठी वापरला जातो. तक्रारदाराच्या मेल आयडी वर याची इ-मेल केली जाते.

तक्रारीची स्थिती पहाणे :

तुम्ही तुमच्या खात्यात लॉग-इन करून तक्रार स्थिती जाणून घेऊ शकता. तुम्ही तक्रार लिखित स्वरूपात दिलेली असली तर तुम्हाला मिळा-लेल्या प्रत्युत्तराबरोबर दिलेला पासवर्ड वापरून तुम्ही संगणक प्रणालीत लॉग इन करू शकता. स्कोअर्समध्ये तक्रार नोंदणी करण्याआधी तुम्ही त्या व्यक्ती वा संस्थेशी बोललात तर कदाचित तुमचे तक्रारनिवारण त्वरित होऊ शकते. स्कोअर्समध्ये पुढील प्रकारच्या तक्रारी दाखल करून घेतल्या जात नाहीत.

- अर्धवट अथवा अस्पष्ट अशी माहिती असलेल्या तक्रारी
- पुराव्यांशिवाय केलेले आरोप
- मार्गीतलेले सल्ले/ मार्गदर्शन
- समभाग तरलता / समभाग विक्रीकरीता उपलब्ध नसणे
- विक्रीभावासंबंधी
- प्रायव्हेट कंपन्यांच्या नोंदणीबद्दल
- कंपन्यांबरोबर केलेल्या प्रायव्हेट करारातून उद्भवणारी तक्रार / वाद

B सेबी मदतकक्ष हेल्पलाईन : गुंतवणूकदारांसाठी निःशुल्क हेल्पलाईन सेवा

सामान्य जनतेच्या सिम्युरिटी बाजार विषयक शंका / प्रश्न यांचे निरसन करण्यासाठी सेबीने हा नवीन उपक्रम चालू केला आहे. या अंतर्गत एक निःशुल्क टेलिफोन सेवा (अर्थात टोल फ्री हेल्पलाईन) सुरु करण्यात आली आहे. ते क्रमांक पुढीलप्रमाणे १८०० २६६ ७५७५ किंवा १८०० २२ ७५७५.

भारतभरातील सर्व गुंतवणूकदारांसाठी (वेगवेगळ्या आठ भाषेत) ही सेवा सर्व दिवस स.९.३० ते संध्याकाळी ५.३० पर्यंत चालू असते.

या हेल्पलाईन नंबरवर खालील सेवा उपलब्ध असतात.

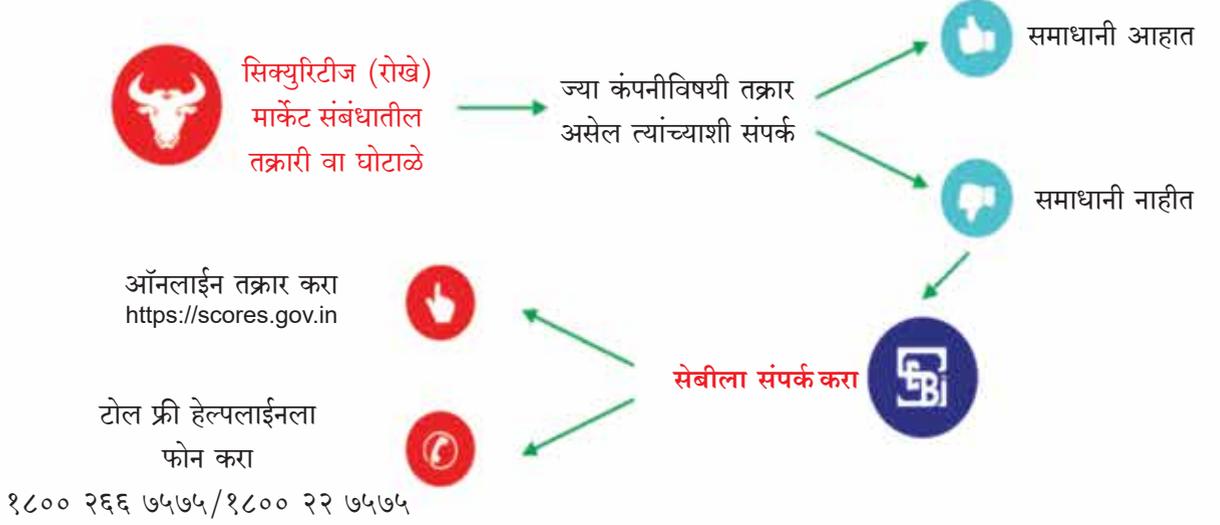
- कंपन्यांविषयी माहिती : जसे अनॉदणीकृत, आजारी, नॉदणी रद्द झालेल्या, बंद इ.
- एकत्रिकरण/विलम्नीकरण यासारख्या गोष्टींमुळे झालेला कंपनीच्या नावातील बदल
- लिस्टेड कंपन्यांचे रजिस्ट्रार व ट्रान्स्फर एजंट व त्यांची माहिती
- सेबी नॉदणीकृत संस्थांची नावे व पत्ते
- सेबीने केलेल्या कारवाईबद्दल माहिती
- डिव्हीडंड, बोनस, राईट्स इश्यू इ. विविध कॉर्पोरेट अॅक्शनविषयी
- म्युच्युअल फंड योजनांचा ताजा एन ए व्ही
- सेबीकडे तक्रार नॉदणीविषयी माहिती
- तक्रार कोणाविरूद्ध करता येते त्याविषयी माहिती
- सेबीमध्ये नॉदविलेल्या तक्रारींची स्थिती जाणण्यासाठी
- विविध संस्था जसे रजिस्ट्रार ऑफ कंपनीज, अधिकृत लिक्विडेटर, बीआयएफआर, इ.
- इतर नियामक संस्था ज्यांच्याकडे गुंतवणूकदार त्यांच्या विषयांची तक्रार करू शकतात, जसे RBI, IRDAI, MCA, PFRDA इ.

विविध प्रकारच्या व्यवहार प्रक्रीयांमध्ये मदत, जशा

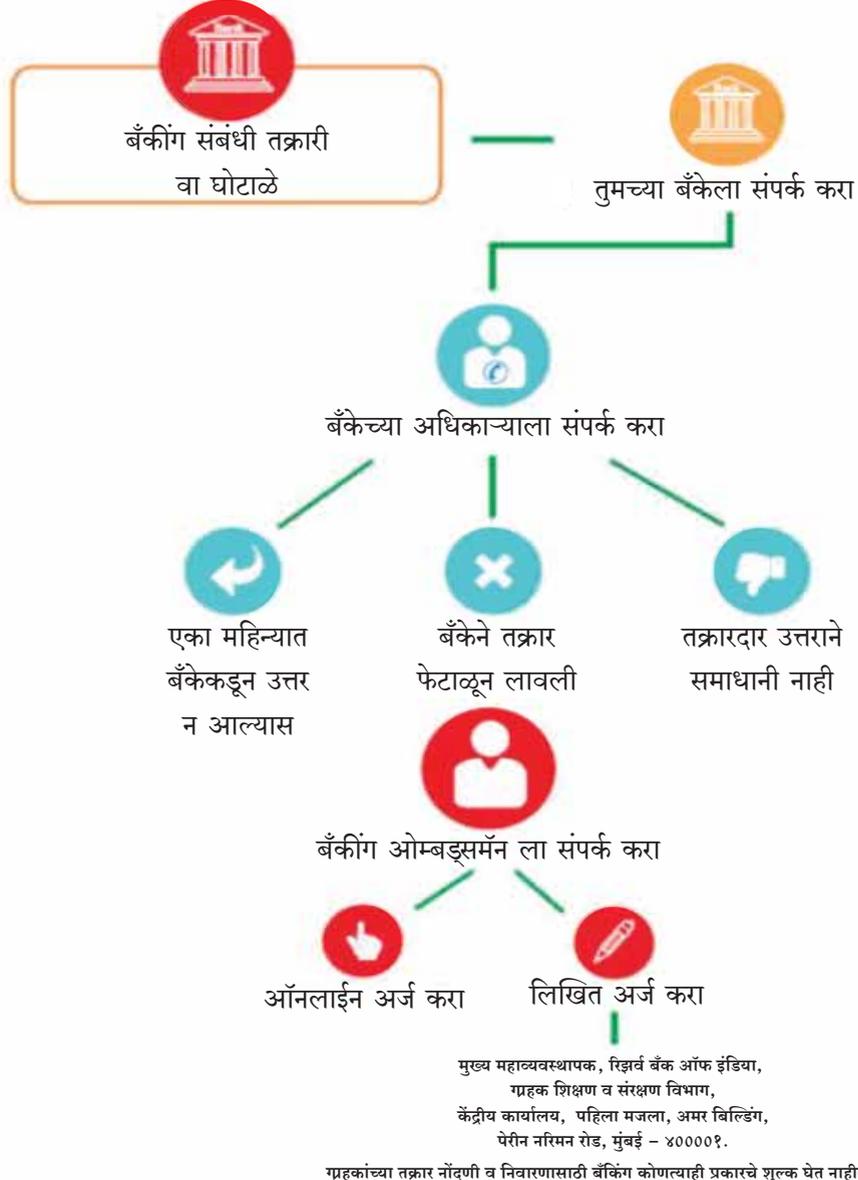
- डिमॅट अकाऊंट कसे उघडाल
- समभाग हस्तांतरण
- समभाग प्रेषण
- या करीता लागणारी कागदपत्रे
- समभाग चोरी / हरवणे / खोटे बनवणे इ.ची माहिती
- डुप्लिकेट समभाग मिळवण्याची पद्धत व अर्ज
- आय.पी.ओ. ला करण्याचा अर्ज
- ज्यांनी सेबीकडे त्यांचे समभाग जनतेसाठी खुले करण्यापूर्वीचा अर्ज केला आहे अशांचे नाव व त्यांचा पत्ता

हेल्पलाईन क्रमांकावर कुठलाही गुंतवणूक सल्ला वा कायदेशीर मत/सल्ला दिला जात नाही. इतर कुठल्याही प्रश्न/ अभिप्राय वा मदतीसाठी आपण संपर्क करू शकता. ०२२-२६४४९१८८, २६४४९१९९/४०४५९१८८/४०४५९१९९ किंवा ई-मेल करा. sebi@sebi.gov.in

C. रोखे बाजार - तक्रार निवारण :

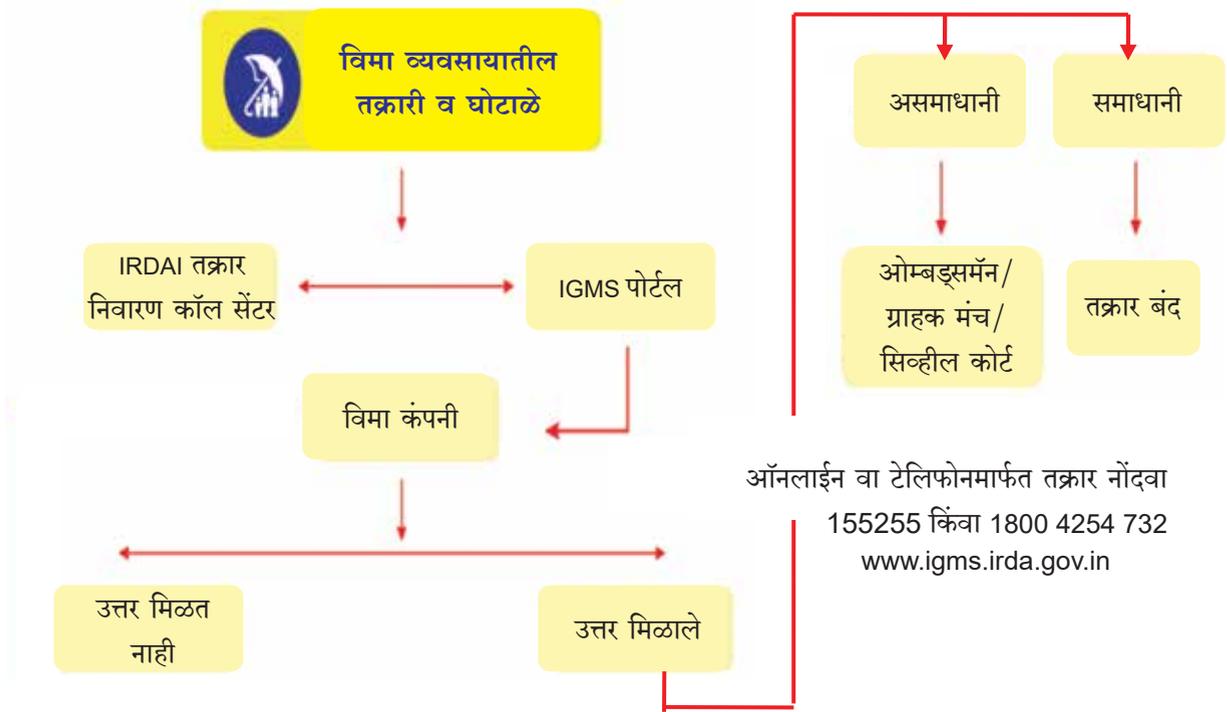

D. बँकींग क्षेत्रातील तक्रार निवारण पद्धत :

ग्रहकांच्या तक्रार नोंदणी व निवारणासाठी बँकिंग कोणत्याही प्रकारचे शुल्क घेत नाहीत.

E. विमा व्यवसायातील तक्रार निवारण :

F. पेन्शन संबंधातील तक्रार निवारण :

प्रकरण १३ : तक्रार निवारण करणाऱ्या संस्था

क्र.	कामाचा प्रकार (नोंदणीकृत/अनोंदणीकृत)	निवारण करणारी नियामक संस्था/अधिकारी
१	नॉन बँकींग फायनान्स कंपनीकडून ठेवी घेणे	रिजर्व बँक ऑफ इंडिया (RBI)
२	निधी किंवा म्युच्युअल बेनिफीट सोसायटी	रिजर्व बँक ऑफ इंडिया (RBI)
३	सोनारांनी चालवलेल्या सोने बचत योजना	MCA/RBI
४	कंपनीज अॅक्टच्या कलम ७३च्या अंतर्गत ठेवी	MCA
५	सहकारी संस्थांनी चालवलेल्या योजना	राज्य सरकार
६	चिट फंड व्यवसाय	राज्य सरकार
७	विविध स्तर विपणन / पिरॅमिड मार्केटींग योजना	राज्य सरकार
८	विमा संबंधी	भारतीय विमा नियामक आणि विकास प्राधिकरण
९	युनिट लिंकड इन्शुरन्स प्लॅन	भारतीय विमा नियामक आणि विकास प्राधिकरण
१०	निवृत्ति वेतन योजना किंवा इपीएफ च्या अंतर्गत विमा योजना	PFRDA किंवा IRDAI
११	नवीन पेन्शन योजना	PFRDA
१२	घर कर्ज संस्था	नॅशनल हाऊसिंग बँक
१३	रोखे बाजारातील तक्रारी वा इतर मध्यस्थी संस्थेविषयी तक्रार	SEBI scores.gov.in सेबी हेल्पलाईन 1800 266 7575 किंवा 1800 22 7575

प्रकरण १४ : सेबीबद्दल माहिती :

भारतीय भांडवल बाजाराचे नियंत्रण व वाढ करत असताना यातील गुंतवणूकदारांच्या गुंतवणूकीच्या हितसंबंधाची सुरक्षा करण्याचे कार्य करण्यासाठी लोकसभेने १९९२ मध्ये सेबी या नियामक संस्थेची सुरुवात केली. १९८८ साली भारत सरकारने केलेल्या अध्यादेशानुसार सेबीने काम करायला सुरुवात केली. सेबी प्रामुख्याने भारतीय भांडवल बाजाराची वाढ, भांडवली बाजारात काम करणाऱ्या विविध संस्थांचे नियमन आणि गुंतवणूकदारांच्या हिताचे संरक्षण यावर लक्ष केंद्रीत करत असते. सेबीचे प्रधान कार्यालय मुंबईमध्ये असून, विभागीय कार्यालये दिल्ली, चेन्नई, कोलकाता आणि अहमदाबाद येथे आहेत. आणि इतर राज्यात सेबीची क्षेत्रीय कार्यालये आहेत.

शेअर बाजारामध्ये शेअर दलालांमार्फत समभागांची खरेदी विक्री चालते. अशा संस्था सेबीच्या नोंदणीनंतरच कामकाज करू शकतात. सेबीने गुंतवणूकदारांच्या सुरक्षेकरीता घालून दिलेले नियम, अटी व मार्गदर्शक तत्वांचे पालन हे अशा संस्थांना करावेच लागते. याच प्रकारे सेबी भांडवल बाजारामध्ये सेवा सुविधा देणाऱ्या इतर संस्था जसे स्टॉक एक्सचेंज, दलाल, डिपॉझिटरीज, डिपॉझिटरी पार्टीसिपंट, पोर्टफोलियो मॅनेजर्स, मर्चन्ट बँकर्स, शेअर ट्रान्सफर एजंट्स इ. चे नियमन करते.

सेबीविषयी अधिक माहिती मिळवण्यासाठी सेबीचे संकेतस्थळ www.sebi.gov.in ला भेट द्या.

म्युच्युअल फंड्स वेगवेगळ्या गुंतवणूकदारांकडून पैसे उभे करतात आणि असे पैसे आधी जाहीर केलेल्या म्युच्युअल फंडाच्या योजनेप्रमाणे गुंतवणूक करतात. सेबीने बनवलेल्या नियम व अटीनुसार त्यांना कार्य करणे बंधनकारक आहे. म्युच्युअल फंडांकरीता योजनेची माहिती, गुंतवणूक कुठे करणार, गुंतवणूकदारांकडून घेण्यात येणारे शुल्क इ. जाहीर करणे आवश्यक असते. गुंतवणूकदारांच्या फायद्याकरीता सेबीने सांगितल्याप्रमाणे गोष्टी जाहीर करणे हे त्यांना बंधनकारक आहे.

गुंतवणूकदारांना शिक्षण व त्यांच्या तक्रारीचे निवारण करण्याचे काम सेबी करते.

अधिक माहितीकरीता www.sebi.gov.in ला भेट द्या.

प्रकरण १५ : भारतातील सेबी कार्यालये, एक्सचेंजेस व डिपॉझिटरीज्चे संपर्क

सेबी भवन - सेबीचे प्रमुख कार्यालय

प्लॉट क्र.C4-A, जी ब्लॉक, बांद्रा कुर्ला कॉम्प्लेक्स, बांद्रा (पू), मुंबई-५१

दूरध्वनी क्र.९१-२२-२६४४९०००/४०४५९०००,

फॅक्स- ९१-२२-२६४४९०१९-२२/४०४५९०१९-२२

ई-मेल - sebi@sebi.gov.in

IVRS दूरध्वनी क्र.९१-२२-२६४४९९५०/४०४५९९५०

टोल फ्री गुंतवणूकदार मदत सेवा १८००२२७५७५, १८००२६६७५७५

सेबीच्या विभागीय कार्यालयांची संपर्क माहिती:	
(उत्तर क्षेत्र) उत्तर विभागीय कार्यालय	(दक्षिण क्षेत्र) दक्षिण विभागीय कार्यालय
<p>विभागीय संचालक, ५ वा मजला, बँक ऑफ बरोडा बिल्डिंग, १६, संसद मार्ग, नवी दिल्ली-११० ००१. दूरध्वनी : +९१-११-२३७२४००१-०५ फॅक्स : +९१-११-२३७२४००६ ई-मेल : sebinro@sebi.gov.in</p>	<p>विभागीय संचालक, ओव्हरसीज टॉवर्स, ७ वा मजला, ७५६ एल्. अन्ना सलाई, चेन्नई-६०० ००२ दूरध्वनी : +९१-४४-२८८८०२२२/२८५२६६८६ फॅक्स : +९१-४४-२८८८०३३३ ई-मेल : sebisro@sebi.gov.in</p>
(पूर्व क्षेत्र) पूर्व विभागीय कार्यालय	(पश्चिम क्षेत्र) पश्चिम विभागीय कार्यालय
<p>विभागीय संचालक, एल. एण्ड टी. चेंबर्स, ३ रा मजला, १६ कॅमेक स्ट्रीट, कोलकाता-७०० ०१७ दूरध्वनी : +९१-३३-२३०२३००० फॅक्स : +९१-३३-२२८७४३०७ ई-मेल : sebio@sebi.gov.in</p>	<p>सेबी भवन, पश्चिम विभागीय कार्यालय, सूर्य रथ बिल्डिंग जवळ, पंचवटी, सी.जी. रोड, अहमदाबाद-३८० ००९ - गुजरात दूरध्वनी : ०७९-२६५८३६३३-३५ फॅक्स : ०७९-२६५८३६३२ ई-मेल : sebiwro@sebi.gov.in</p>

सेबीच्या स्थानिक कार्यालयांकरिता कार्यालयांच्या संपर्क माहितीसाठी सेबीचे संकेत स्थळ www.sebi.gov.in ला भेट द्या.

स्टॉक एक्सचेंजेस व कमोडिटी डेरीव्हेटीव्हज् यांची भारतामधील संपर्क माहिती

बॉम्बे स्टॉक एक्सचेंज लि. BSE Ltd.	नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लि. (NSE)
फिरोज जीजीभाय टॉवर्स, दलाल स्ट्रीट, मुंबई - ४०० ००१ दूरध्वनी : (०२२) २२७२१२३३/४, ६६५४५६९५ फॅक्स : (०२२) २२७२१९१९ ई-मेल : corp.comm@bseindia.com वेबसाइट : www.bseindia.com	एक्सचेंज प्लाझा, प्लॉट क्र. सी/१, जी. ब्लॉक, बांद्रा-कुर्ला कॉम्प्लेक्स, बांद्रा (पूर्व), मुंबई-४०० ०५१ दूरध्वनी : (०२२) २६५९८१००/ ८११४ फॅक्स : (०२२) २६५९८१२० वेबसाइट : www.nseindia.com
मेट्रोपोलिटन स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लि. (MSEI)	
विब्योर टॉवर्स, ४ था मजला, प्लॉट क्र. सी-६२ जी ब्लॉक, बांद्रा-कुर्ला कॉम्प्लेक्स, मुंबई-४०० ०९८ दूरध्वनी : (०२२) ६११२९००० फॅक्स : (०२२) २६५४४००० वेबसाइट : www.msei.in	
कमोडिटी डेरीव्हेटीव्हज् एक्सचेंजेसची संपर्क माहिती	
मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेड	नॅशनल कमोडिटी अॅण्ड डेरीव्हेटीव्हज् एक्सचेंज लिमिटेड (NCDEX)
एक्सचेंज स्क्वेअर, सुरेन रोड, चकाला अंधेरी (पूर्व), मुंबई-४०० ०९३ दूरध्वनी : (०२२) ६७३१८८८८/ ६६४९४००० फॅक्स : (०२२) ६६४९४१५१ ई-मेल : info@mcxindia.com वेबसाइट : www.mcxindia.com	आकृति कॉर्पोरेट पार्क, १ ला मजला, जी.ई. उद्यानाजवळ, एल.बी.एस. मार्ग, कांजूरमार्ग (पश्चिम), मुंबई-४०० ०७८. दूरध्वनी : (०२२) ६६४०६७८९ फॅक्स : (०२२) ६६४०६८९९ ई-मेल : askus@ncdex.com वेबसाइट : www.ncdex.com

* एक्सचेंजच्या गुंतवणूकदार सेवा केंद्र संपर्क माहितीसाठी कृपया त्यांच्या कार्यालयीन वेबसाईटवर संपर्क साधावा.

भारतातील डिपॉझिटरीज्ची संपर्क माहिती :

डिपॉझिटरीज्ची संपर्क माहिती :	
नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लि. (एन.एस.डी.एल):	सेंट्रल डिपॉझिटरी सर्व्हिसेस (इंडिया) लिमिटेड (सी.डी.एस.एल):
ट्रेड वर्ल्ड, अे विंग, ४था मजला, कमला मिल्स कंपाऊंड, लोअर परेल, मुंबई-४०० ०१३ दूरध्वनी : (०२२) २४९९४२०० ई-मेल : info@nsdl.co.in वेबसाइट : nsdl.co.in	मैरिथॉन फ्युचरेक्स, अे विंग, २५ वा मजला, ना. म. जोशी मार्ग, लोअर परेल, मुंबई-४०० ०१३ दूरध्वनी : (०२२) २३०५८६४०/८६४२/८६३९/८६४२/८६६३ ई-मेल : helpdesk@cDSLindia.com वेबसाइट : www.cdslindia.com

* डिपॉझिटरीज्च्या इतर कार्यालयीन संपर्क माहितीसाठी कृपया त्यांच्या कार्यालयीन वेबसाईटवर संपर्क साधावा.

आपली प्रतिक्रिया

आर्थिक जागृती कार्यशाळेची तारीख : ___/___/___ वेळ : _____ स्थळ : _____

कार्यशाळा संपल्यानंतर हा फॉर्म जरूर भरून द्या.

तारीख :

D	D	M	M	Y	Y	Y	Y
---	---	---	---	---	---	---	---

१. सहभागी गुंतवणूकदाराचे नाव :

२. वय :

३. ही पुस्तिका वाचल्यानंतर आपले गुंतवणूक ज्ञान वाढले?

हो नाही

४. हे पुस्तक वाचल्यावर आपल्याला असे वाटते की गुंतवणूक पद्धतीमध्ये बदल करायला हवा का?

हो नाही

५. जास्त फायदा मिळवण्याची जोखीम आपण घ्याल का?

हो नाही

६. जोखीम कमी करण्यासाठी आपण वेगवेगळ्या गुंतवणूक पर्यायांचा विचार करणार का?

हो नाही

७. म्युच्युअल फंडांच्या युनिट्सच्या खरेदीचा विचार आपण करणार का?

आधीपासूनच विकत घेतली आहेत? हो नाही कदाचित

८. आपल्या गुंतवणूकीवर आपले सतत लक्ष असते का?

हो नाही

९. निवृत्तीनंतरच्या आयुष्याकरीता पैसे जमविण्याकरीता आपली काय योजना आहे?

.....
.....
.....

(जाणकार व्यक्तीद्वारे भरायचा फॉर्म)

जाणकार व्यक्तीचे नाव :

कार्यशाळेच्या मान्यतेच्या पत्राचा संदर्भ क्रमांक :

भारतीय प्रतिभूति और विनिमय बोर्ड
Securities and Exchange Board of India